

monografieën volkstelling 1971
18

huishouden, huwelijk en gezin

een analyse op basis van de gezinssociologische
censusmonografieën

c. j. m. corver a. m. van der heiden
c. de hoog l. th. van leeuwen

stichting interuniversitair instituut voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek - amsterdam
sociologisch instituut - rijksuniversiteit utrecht
vakgroep sociologie westers - landbouwhogeschool wageningen

centraal bureau
voor de
statistiek

stichting Interuniversitair
instituut voor sociaal-
wetenschappelijk
onderzoek

monografieën volkstelling 1971

Ten geleide

centraal bureau voor de statistiek

voorborg:
prinses beatrixlaan 428
2270 AZ voorburg
telefoon: 070-694341

heerlen:
kloosterweg 1
6401 CZ heerlen
telefoon: 045-736666

stichting interuniversitair instituut voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek

amsterdam:
o.z. achterburgwal 128
1012 DT amsterdam
telefoon: 020-240075

Kengetal: VTM/1971-18

Key figure: VTM/1971-18

AUTEURSRECHT VOORBEHOUDEN

Het herdrukken van de inhoud van deze publikatie is niet toegestaan, noch geheel, noch gedeeltelijk, noch in de oorspronkelijke, noch in bewerkte vorm, tenzij met schriftelijke machtiging van de Directeur-Generaal van de Statistiek. Het gebruiken van de inhoud van deze publikatie als toelichting of bewijsvoering in een artikel, een boekbespreking of een boek is toegestaan, mits de bron duidelijk en nauwkeurig wordt vermeld.

Verkrijgbaar bij de Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage en de boekhandel.

Obtainable from the Staatsuitgeverij, The Hague and from booksellers.

Prijs: f 20,25 (incl. B.T.W.)

Bestelnummer: 840-371-18

COPYRIGHT RESERVED

Price: f 20,25 (Tax on value added incl.)

Quote nr.: B40-371-18

De opkomst ná de Tweede Wereldoorlog van nationale en regionale plan-
ningsinstituten in ons land heeft ertoe geleid, dat de uitkomsten van perio-
dieke Volkstellingen in toenemende mate van betekenis zijn geworden voor
het toegepast sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Te denken valt hierbij
met name aan het beleidsvoorbereidend onderzoek op de terreinen van
ruimtelijke ordening, sociaal-economische en sociaal-culturele planning.

Daarentegen heeft tot voor een tiental jaren het gebruik van Volkstellings-
uitkomsten voor meer algemene sociaal-wetenschappelijke onderzoeks-
doeleinden een overwegend incidenteel karakter gedragen. Dit is wellicht
mede het gevolg geweest van het ontbreken van een direct samenwerkings-
verband tussen de universitaire onderzoekcentra en het CBS. Weliswaar zijn
reeds ter gelegenheid van de Volkstelling 1960 plannen beraamd om te ko-
men tot een meer intensief gebruik van Volkstellingsuitkomsten door de be-
oefenaren van de sociale wetenschappen, doch door gebrek aan mankracht
en middelen konden deze niet worden verwezenlijkt.

Teneinde in deze situatie verandering te brengen heeft in het kader van de
voorbereidingsfase van de Volkstelling annex woningtelling 1971 hierover
beraad plaats gehad tussen het CBS en vertegenwoordigers van de sociale
wetenschappen. Dit heeft ertoe geleid, dat vanaf het begin de sociaal-weten-
schappelijke onderzoeksinstituten zijn betrokken bij de opzet van het op basis
van de uitkomsten van deze telling samen te stellen tabellenprogramma. Als
resultaat van dit overleg is in 1968 door het SISWO een publikatie uitgege-
ven, waarin de adviezen van de bij het overleg betrokkenen zijn gebundeld.
Deze publikatie is verschenen onder de titel: «De Volkstelling 1970. Aanpas-
singsdesiderata in het perspectief van het sociaal-wetenschappelijk onder-
zoek».

Nadat door bijzondere omstandigheden de tellingsdatum was verschoven
naar het jaar 1971 hebben vervolgens het CBS en SISWO gezamenlijk het
initiatief genomen om met inschakeling van daarin geïnteresseerde univer-
sitaire onderzoeksinstituten een reeks Volkstellingsmonografieën te bewerk-
stelligen. Deze monografieën zijn bedoeld om in aanvulling op de gebruike-
lijke presentatie door het CBS dieper in te gaan op Volkstellingsuitkomsten,
daarbij eventueel complementair gebruik makend van andere informatie-
bronnen.

Bij de opzet van deze reeks kon worden aangesloten op een al eerder voor-
genomen samenhangende serie publikaties over gezins-sociologische onder-
werpen. De voor sociaal onderzoek in Nederland ongebruikelijk grote
schaal van het nagestreefde geheel vergde een goede organisatorische
voorbereiding, nadrukkelijke en continue aandacht voor de coördinatie en
omvangrijke financiële steun.

Voor de organisatie, coördinatie en administratie kon een centraal punt
worden gevonden bij SISWO, waar drs. C. J. M. Corver met de projectleiding
werd belast. Nadat reeds in een vroeger stadium subsidiëring van de gezins-
sociologische monografieën werd verkregen van de Ministeries van Cultuur,
Recreatie en Maatschappelijk Werk, van Sociale Zaken en van Volkshuisves-
ting en Ruimtelijke Ordening, werd in 1971 financiering van de gehele reeks
verkregen uit de zo geheten «beleidsruimte», een overheidsfonds voor onder-
zoek onder verantwoordelijkheid van het Interdepartementaal Overleg
Wetenschapsbeleid (IOW). Naast de aldus genoten steun van regeringszijde
(ruim vier miljoen gulden) was ook de bijdrage van de participerende onder-

zoekinstellingen aanzienlijk in de vorm van de beschikbaarstelling van onderzoekerstijd en faciliteiten. Van de zijde van het CBS is een team van medewerkers van de Hoofdafdeling Algemene Tellingen betrokken geweest bij het verstrekken van statistisch-inhoudelijke adviezen aan de auteurs, terwijl de Hoofdafdeling Centrale Bewerking technische ondersteuning heeft verleend bij het ontwikkelen van een standaard tabelleerprogramma. Daarnaast is door het CBS een belangrijke bijdrage verleend in de kosten van de publicatie van de monografieën.

De voorliggende publicatie is er een uit een reeks van achttien. De reeks is niet zonder aanzienlijke vertraging voltooid. De oorzaken liggen in belangrijke mate bij moeilijkheden ondervonden bij de verzameling van de gegevens van de Volkstelling 1971 en de bewerking daarvan. De resultaten van het geheel blijven desondanks van belang voor wetenschap en beleid. Voor de grote energie en het doorzettingsvermogen waarmee in de loop der jaren aan het onderzoek is gewerkt, zijn het CBS en SISWO de diverse betrokkenen erkentelijk.

De auteur van het rapport draagt de verantwoordelijkheid voor de wetenschappelijke analyse en de op de basis daarvan getrokken conclusies. Voor de cijfers als zodanig is het CBS verantwoordelijk.

Een tweetal commissies hebben de voortgang en afronding van het hele project begeleid. Allereerst de door de Minister van Wetenschapsbeleid ingestelde Interdepartementale Begeleidingscommissie. Daarnaast opereerde voor de gezinssociologische monografieën (de nummers 1 t/m 11 en 18 uit deze reeks) de Begeleidingscommissie Gezinsociologische Censuromografieën onder voorzitterschap van prof. dr. G. A. Kooy. De commissie had in het bijzonder tot taak de onderlinge afstemming van deze monografieën tot een coherent geheel te bewerkstelligen. De concrete werkzaamheden in dit kader werden verricht door een coördinatie-team bestaande uit drs. C. J. M. Corver van SISWO, drs. A. M. van der Heiden van het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht en drs. C. de Hoog en dr. ir. L. Th. van Leeuwen, beiden medewerkers van de vakgroep westerse sociologie van de Landbouwhogeschool te Wageningen.

Zijn de vele inspanningen van alle betrokkenen gerechtvaardigd door het eindresultaat? Deze vraag is thans niet te beantwoorden. In reacties die daarover een meer gefundeerd oordeel mogelijk maken, zijn ondergetekenden sterk geïnteresseerd. Intussen hopen wij op een veelvuldig en intensief gebruik van deze monografie.

Prof. dr. P. Thoenes,
Voorzitter Interdepartementale Begeleidingscommissie

Dr. J. G. M. Sterk,
Directeur-Secretaris SISWO

Prof. dr. W. Begeer,
Directeur-Generaal van de Statistiek

Monografieën Volkstelling 1971

1.	Huisvestingssituatie in Nederland	W. van der Windt	verschenen
2.	Geboorte-intervallen	B. W. Frijling R. Zandanel	verschenen
3.	Gescheidenen en verweduwen	A. Olde Daalhuis	verschenen
4.	Wederzijdse kenmerken van huwelijkspartners	C. de Hoog	verschenen
5.	Laagstgeklasseerden in Nederland	A. A. M. Fiselier H. L. P. R. Kraft	verschenen
6.	Een sociaal-demografische analyse van de huwelijkssluiting in Nederland	G. A. B. Frinking F. W. A. van Poppel	verschenen
7.	Beroepsarbeid door vrouwen in Nederland	A. B. Berends A. C. Boelmans-Kleinjan	verschenen
8.	Vergrijzing	Th. A. M. Vis	1ste kwartaal 1980
9.	Ontwikkelingsfasen van het gezin	L. Th. van Leeuwen	4de kwartaal 1979
10.	Positie van jongeren t.o.v. het ouderlijk gezin	L. H. Boerma M. J. J. M. Malmberg	verschenen
11.	Huishoudenssamenstelling en samenlevingsvormen	C. M. van 't Klooster-van Wingerden	4de kwartaal 1979
12.	Onderwijs in Nederland	J. M. Vliegen	1ste kwartaal 1980
13.	Kerkelijke gezindten	M. M. J. van Hemert	verschenen
14.	Groeiende en kwijnende plattelandskernen	J. P. Groot H. Schotanus	4de kwartaal 1979
15.	A. Typologieën van Nederlandse gemeenten naar bevolkingsgroei	Th. M. Guffens J. J. Latten	verschenen
15.	B. Typologieën van Nederlandse gemeenten naar stedelijkheidsgraad	R. E. van Engelsdorp Gastelaars	4de kwartaal 1979
16.	Regionale arbeidsmarkten	W. J. M. Ostendorf F. Schuurmans	4de kwartaal 1979
17.	Opleiding, beroepen- en werkgelegenheidsstructuur	G. J. M. Conen	1ste kwartaal 1980
18.	Huishouden, huwelijk en gezin	C. J. M. Corver A. M. van der Heiden C. de Hoog L. Th. van Leeuwen	verschenen

Voorwoord

Dit verslag berust op gegevens uit de rapporten: Huisvestingssituatie in Nederland, Geboorte-intervallen, Gescheidenen en Verweduwen, Wederzijdse kenmerken van huwelijkspartners, Laagstgeklasseerden in Nederland, Een sociaal-demografische analyse van de huwelijksluiting in Nederland, Beroepsarbeid door vrouwen in Nederland, Vergrijzing, Ontwikkelingsfasen van het gezin, Positie van jongeren ten opzichte van het ouderlijk gezin en Huishoudenssamenstelling en samenlevingsvormen. Deze rapporten kunnen worden aangeduid met de term: gezinssociologische monografieën 1971.

Gepoogd is om door middel van een centrale ingang de gegevens te ordenen. Dat we hierin niet volledig zijn geslaagd blijkt uit de inhoud van hoofdstuk 8. In dit hoofdstuk moest de centrale ingang – huishouden, huwelijk en gezin – worden verlaten.

Naast de functie van samenvatting heeft dit rapport misschien een taak als wegwijzer, in die zin dat het hier besprokene voor belangstellenden veel uitvoeriger in de genoemde deelrapporten kan worden teruggevonden. Naar onze mening was het alleen daarom al noodzakelijk de commentaren van de auteurs der andere gezinssociologische monografieën niet te sterk te beknootten.

Bij de totstandkoming van dit rapport, is zoals uit de titelpagina blijkt, een aantal personen nauw betrokken geweest. Als zogenaamd «coördinatieteam» droegen zij gevierende verantwoordelijkheid voor de onderlinge afstemming van de gezinssociologische censusmonografieën. Uit die gemeenschappelijke verantwoordelijkheid moet worden begrepen, dat door hen deze algemene beschouwing werd uitgebracht als het sluitstuk van een veeljarige interuniversitaire samenwerking.

C. de Hoog

Inhoud

Summary	XIX
1. Inleiding en probleemstelling	1
1.1. Inleiding	1
1.2. Probleemstelling	1
2. Huishouden, huwelijk en gezin	3
2.1. Inleiding	3
2.2. Het verzamelbegrip huishouden, inleidende opmerkingen	3
3. Voorkomen en veranderingen met betrekking tot huishoudens en alleenstaanden	9
3.1. Inleiding	9
3.2. Trends sedert de 19de eeuw	9
3.3. Recentere ontwikkelingen	10
4. Trouwen en partnerkeuze	17
4.1. Inleiding	17
4.2. De huwelijksluiting (intensiteit en localisatie)	18
4.3. De partnerkeuze (preferentie)	21
5. Huwelijksvruchtbaarheid en gezinsgrootte	27
5.1. Inleiding	27
5.2. Geboorte-intervallen	28
6. De gezinsfasen	35
6.1. De betekenis van de gezinsfasen	35
6.2. Macro-sociologische veranderingen	36
7. Huwelijks- en gezinsontbinding	43
7.1. Inleiding	43
7.2. Huwelijksontbinding door echtscheiding	43
7.3. Huwelijksontbinding door sterfte	46
7.4. Verweduwden en gescheidenen	48
7.5. Uit huis gaan van kinderen	49
7.6. Kindersterfte	50
8. Samenvatting van de rapporten over beroepsarbeid door vrouwen, huisvestingssituatie, vergrijzing en laagstgeklasseerden	53
8.1. Inleiding	53
8.2. Beroepsarbeid door vrouwen	53
8.3. Huisvesting	57
8.4. De vergrijzing van de bevolking	59
8.5. Laagstgeklasseerden	60

9.	Slotbeschouwing	65
9.1.	Inleiding	65
9.2.	De Volkstelling als meetinstrument voor huishouden, huwelijk en gezin	65
Bijlage		71
Geraadpleegde literatuur		73

Tabellen

1.	Samenstelling huishoudens 1960—1971	4	25.	Gescheiden mannen en vrouwen naar huishoudenssituatie 1971	45
2.	Samenstelling huishoudens (excl. alleenstaanden) 1960—1971	4	26.	Sterftokans gehuwden naar leeftijd en geslacht 1966—1970	46
3.	Gemiddelde levensverwachting bij geboorte 1829—1971	6	27.	De totale kans dat een 25-jarige vrouw weduwe wordt	46
4.	Gemiddelde grootte van huishoudens 1879—1971	9	28.	Gemiddelde levensverwachting per geslacht bij geboorte 1840—1975	47
5.	Samenstelling van huishoudens 1879—1971 (excl. hoofden van huishoudens)	9	29.	Verweduwden naar huishoudenssituatie 1971	48
6.	Aantal alleenstaanden en in instellingen levende personen per 1000 leden van de bevolking 1879—1971	10	30.	Positie van 15- t/m 19-jarigen t.o.v. het ouderlijk gezin 1960—1971	49
7.	Huishoudens met 2 of meer personen en het aantal thuiswonende elgen kinderen 1930—1971	10	31.	Perinatale en neonatale sterfte, zuigelingensterfte 1900—1976	50
8.	Huishoudens naar hun samenstelling 1960—1971	11	32.	Sterftokans voor mannen en vrouwen 1971—1975	51
9.	Wijze van huisvesting voor gezinnen, één-oudergezinnen, niet-gezinshuishoudens en alleenstaanden 1947—1971	13	33.	De verdeling van de vrouwelijke beroepsbevolking naar burgerlijke staat 1960—1971	53
10.	Voor de eerste maal huwende mannen en vrouwen 1965—1976	17	34.	Vrouwelijke beroepsbevolking \geq 15 jaar naar opleidingsniveau 1971	54
11.	Bestaande huwelijken naar leeftijdsverschil tussen echtgenoten	21		Grafieken	
12.	De uiteindelijke huwelijks- en hertrouwkans naar geslacht, leeftijd en burgerlijke staat 1948—1975	22	1.	Ontwikkeling van het aantal alleenstaanden in Nederland voor de periode 1879—1977 (excl. instellingen) per 1000 leden van de bevolking	12
13.	Huwelijken naar burgerlijke staat 1811—1971	23	2.	Ontwikkeling van de gemiddelde huwelijksleeftijd voor mannen en vrouwen in de periode 1937—1976	19
14.	Kerkelijk-gemengde huwelijken naar jaar van huwelijksluiting 1951—1976	25	3.	Aantal huwelijken per 1000 van de gemiddelde bevolking in Nederland voor de periode 1840—1977	20
15.	Aantal geboorten naar rangnummer 1960—1977	27	4.	Indifferentie-indices naar kerkelijke gezindte van alle bestaande huwelijken VT 1947, 1960 en 1971	24
16.	Leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers en leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheidscijfers 1960—1975	27	5.	Aantal levendgeborenen per 1000 van de gemiddelde bevolking in Nederland voor de periode 1831—1977	29
17.	Gezinsopbouwpatronen per huwelijkscohortperiode	30	6.	Buitenechtelijke geboorten per 1000 levendgeborenen in Nederland 1900—1977	33
18.	Huwelijksvruchtbaarheidsquotiënten per huwelijkscohort 1960—1970	32	7.	Gemiddelde leeftijd van de man per periode	39
19.	Aantal geboorten naar rangnummer en jaar van geboorte 1937—1977	32	8.	Gemiddelde leeftijd van de vrouw per periode	40
20.	Gem. leeftijden van gehuwden naar gezinsfasen per geboortencohort	37	9.	Aantal echtscheidingen per 1000 bestaande huwelijken in Nederland voor de periode 1900—1977	44
21.	Gem. leeftijden van gehuwden naar gezinsfasen per periode	38	10.	Sterfte per 1000 van de gemiddelde bevolking in Nederland voor de periode 1831—1977	47
22.	Gezinsfase-ontwikkeling 1966—1971	40			
23.	Gezinsfase 1971	41			
24.	Ontwikkeling van de echtscheiding per 1000 bestaande huwelijken 1900—1977	44			

Monographs Census 1971

1. Housing situation in the Netherlands	W. van der Windt	appeared
2. Rate of fertility	B. W. Frijling R. Zandanel	appeared
3. Divorced and widowed persons	A. Olde Daalhuis	appeared
4. Mutual characteristics of married persons	C. de Hoog	appeared
5. Households with low incomes	A. A. M. Fiselier H. L. P. R. Kraft	appeared
6. Nuptiality in the Netherlands	G. A. B. Frinking F. W. A. van Poppel	appeared
7. Economic activity of women in the Netherlands	A. B. Berends A. C. Boelmans-Kleinjan	appeared
8. Aging in the Netherlands	Th. A. M. Vis	1st quarter 1980
9. Family life-cycle	L. Th. van Leeuwen	4th quarter 1979
10. Preadults in relation to their families	L. H. Boerma	appeared
11. Various compositions of households	M. J. J. M. Malmberg C. M. van 't Klooster- van Wingerden	4th quarter 1979
12. Education in the Netherlands	J. M. Vliegen	1st quarter 1980
13. Religious denomination	M. M. J. van Hemert	appeared
14. Growing and declining villages in the Netherlands	J. P. Groot H. Schotanus	4th quarter 1979
15.A. Typologies of municipalities based on growth of population	Th. M. Guffens J. J. Latten	appeared
15.B. Typologies of municipalities based on degree of urbanization	R. E. van Engelsdorp Gastelaars	4th quarter 1979
16. Regional labour markets	W. J. M. Ostendorf F. Schuurmans	4th quarter 1979
17. Education, occupation and employment	G. J. M. Conen	1st quarter 1980
18. Households, marriages and families	C. J. M. Corver A. M. van der Heiden C. de Hoog L. Th. van Leeuwen	appeared

Contents

Summary	XIX
1. Introduction and problem statement	1
1.1. Introduction	1
1.2. Problem statement	1
2. Household, marriage and family	3
2.1. Introduction	3
2.2. The collective idea household, introducing remarks	3
3. Appearance and changes with regard to households and unattached (single) people	9
3.1. Introduction	9
3.2. Trends since the 19th century	9
3.3. More recent development	10
4. Mate selection and marriage	17
4.1. Introduction	17
4.2. (Solemnization of) marriage (intensity and localization)	18
4.3. Mate selection (preference)	21
5. Fertility and size of the family	27
5.1. Introduction	27
5.2. Birth intervals	28
6. The family life-cycle	35
6.1. The meaning of the family life-cycle	35
6.2. Macro sociological changes	36
7. Dissolution of marriage and family	43
7.1. Introduction	43
7.2. Marriage dissolution by divorce	43
7.3. Marriage dissolution by death	46
7.4. Widowed and divorced persons	48
7.5. Children leaving home	49
7.6. Infant mortality	50
8. Summary of the reports about economic activity of women, housing situation, aging and households with low incomes	53
8.1. Introduction	53
8.2. Economic activity of women	53
8.3. Housing situation	57
8.4. Aging	59
8.5. Households with low incomes	60
9. Final contemplation	65
9.1. Introduction	65
9.2. The census as a measuring instrument for household, marriage and family	65

Tables

1.	Composition of households 1960-1971	4	26.	Death chance married people by age and sex 1966-1970	46
2.	Composition of households (excluding single people) 1960-1971	4	27.	The chance to be a widow by a 25 year old woman	46
3.	Average life expectancy at birth	6	28.	Average expectation of life by sex and year of birth 1840-1975	47
4.	Average size of households 1829-1971	9	29.	Widowed people by household situation 1971	48
5.	Composition of households 1879-1971 (excluding heads of family)	9	30.	Position of 15 to 29 years old people with respect to the parental family 1960-1971	49
6.	Number of single persons and people living in institutions per 1000 of the population 1879-1971	10	31.	Infant deaths 1900-1976	50
7.	Households with two or more persons and the number of own children living at home 1930-1971	10	32.	Death chance for men and women 1971-1975	51
8.	Households according to composition	11	33.	The division of the female economically active population according to marital status 1960-1971	53
9.	Way of housing for families, one parent families, non-family households and single persons 1947-1971	13	34.	Female economically active population 15 years old according to educational level 1971	54
10.	Men and women marrying for the first time 1965-1976	17			
11.	Existing marriages by age differences between spouses	21	Graphs		
12.	The ultimate marriage and remarriage chances by sex, age and marital status 1948-1975	22	1.	Development of the number of single people in the Netherlands for the periods 1879-1977 (institutions excluded) per 1000 members of the population	12
13.	Marriages according to marital status 1811-1971	23	2.	Development of the average age at marriage for men and women in the period 1937-1976	19
14.	Religiously mixed marriages by year of marriage 1951-1976	25	3.	Number of marriages per 1000 of the average population of the Netherlands for the period 1840-1977	20
15.	Number of births by number 1960-1977	27	4.	Neutral indices by religion of all existing marriages, census of 1947, 1960 and 1971	24
16.	Age specific fertility figures and age specific nuptiality figures 1960-1975	27	5.	Number of people born alive per 1000 of the average population in the Netherlands for the period 1831-1977	29
17.	Family patterns per period of marriage cohort	30	6.	Illegitimate births per 1000 people born alive in the Netherlands 1900-1977	33
18.	Nuptiality quotients per marriage cohort 1960-1970	32	7.	Average age of man per period	39
19.	Number of births by number and year of birth 1937-1977	32	8.	Average age of woman per period	40
20.	Average ages of married people by family phase per birth cohort	37	9.	Number of divorces per 1000 existing marriages in the Netherlands for the period 1900-1977	44
21.	Average ages of married people by family phase per period	38	10.	Death per 1000 of the average population in the Netherlands for the period 1831-1977	47
22.	Family phase development 1956-1971	40			
23.	Family phase 1971	41			
24.	Development of divorce per 1000 existing marriages 1900-1977	44			
25.	Divorced men and women by household situations 1971	45			

Summary

Based on the results of the «1971 Population and housing census» a number of monographs have been compiled in co-operation between the Netherlands Central Bureau of Statistics and socio-scientific staff members of a number of Dutch universities. The project was co-ordinated by The Netherlands Universities Joint Social Research Centre (SISWO) and financed by the Government from an interdepartmental fund for scientific research. The present publication is one out of a series of 18 monographs. This monograph concerns the general aspects of households, marriages and families in the Netherlands.

The aim of this report is to give a summarized survey of a number of themes from the census monographs concerning the sociology of the family. It has to be emphasized that a complete summary of the different projects has been avoided. Use is made of the data of the 1971 Census, besides data of more recent date have been used as far as possible. These data are mainly based on the current population registers (the registration of the marriage, death, birth and migration). The material available has been arranged by means of three entrances: household, marriage and family; phenomena which are discussed separately in the relevant reports but which are not co-ordinated directly here. The own character and the optics of this contemplation are found in the aim to consider household, marriage and family in their relation to one another. Although the own characteristics and the dynamics of those three subjects are looked into this aim also implies that contemplations about other phenomena such as being single and cohabitation have to be given. Also changes occurring with respect to the three phenomena are essential, changes of both cultural and structural nature.

On the basis of the 1971 Census the possibility exists to introduce differentiations regarding variables such as age, religion, education(-al level), social group, degree of urbanization and living territory, variables which traditionally have referred to socio-cultural and socio-psychological dimensions and backgrounds for explanation. Concerning the socio-scientific research in general and that of Census in particular now arises – in a society which with regard to the variables mentioned is subject to rapid changes – whether this effect is still present, or whether it would rather be a matter of a weakening of the «classic» explanatory variables (religion) and a rise of a new explanatory variables, e.g. political voting.

In the following chapters we return to this subject at several places.

After the first, introducing, chapter, in the second chapter we go further into the concepts household, marriage and family. Next the changes with regard to these phenomena are discussed. This implies that chapters are respectively dedicated to: households and single persons; marriage and mate selection; fertility and family size; family phases; dissolution of marriage and family. In the last chapters a survey is given of the projects about housing, women working outdoors, aging and those lowest classified. In the last chapter a general survey will be given as well as suggestions for the authorities.

Finally it has to be observed that a secondary function of this report is that of a guide Reports have been published on all sector projects in which detailed information about a specific subject is given.

The present report can help to find the desired subjects in the various reports.

1. Inleiding en probleemstelling

1.1. Inleiding

De doelstelling van dit rapport is het leveren van een samenvattend overzicht van een aantal thema's uit de gezinssociologische censusmonografieën. Met nadruk moet worden vermeld dat een complete samenvatting van de verschillende projecten hier is vermeden. Er wordt gebruik gemaakt van gegevens van de Volkstelling 1971; daarnaast zijn – voor zover mogelijk – gegevens gebruikt van recentere datum. Deze gegevens zijn in hoofdzaak gebaseerd op de bevolkingsboekhouding (de registratie van de huwelijksluiting, sterfte, geboorte en migratie).

Het beschikbare materiaal is via drie neveningen gerangschikt: huishouden, huwelijk en gezin. Deze drie worden in de deelrapporten aan de orde gesteld, maar daarin echter niet, behoudens in één der rapporten, in direct onderling verband gebracht. Het eigen karakter en de optiek van deze beschouwing ligt in de doelstelling om huishouden, huwelijk en gezin in onderlinge samenhang te beschouwen. Hoewel wordt ingegaan op de eigen kenmerken en dynamiek van deze drie verschijnselen impliceert deze doelstelling ook het leveren van beschouwingen over andere verschijnselen zoals het alleenstaan en samenwonen. Van essentie zijn daarnaast de veranderingen die zich met betrekking tot de drie fenomenen voordoen, veranderingen van zowel culturele als structurele aard.¹

Tot zover is de optiek en de doelstelling van dit rapport identiek aan de doelstelling van het interimrapport over huishouden, huwelijk en gezin. Toch is er geen sprake van een doublure. Op basis van de Volkstelling 1971 bestaat de mogelijkheid differentiaties aan te brengen naar variabelen als leeftijd, kerkelijke gezindte, opleidingsniveau, sociale groep, urbanisatiegraad en woongebied, variabelen die traditioneel verwijzingen hebben gegeven naar sociaal-culturele en sociaal-psychologische dimensies en verklaringachtergronden. Ten aanzien van sociaal-wetenschappelijk onderzoek in het algemeen en van Volkstellingen in het bijzonder is het nu de vraag – in een samenleving die juist met betrekking tot de genoemde variabelen aan snelle veranderingen onderhevig is – of deze werking nog aanwezig is, impliciet of expliciet, of dat er eerder sprake zou zijn van een verzwakking van «klassieke» verklarende variabelen (kerkelijke gezindte) en een opkomst van nieuwe verklarende variabelen, bijvoorbeeld politiek stemgedrag. Op verschillende plaatsen in de navolgende hoofdstukken, alsmede in de slotbeschouwing, wordt hierop teruggekomen.

1.2. Probleemstelling

Op grond van de inleiding is het duidelijk dat twee ingangen als uitgangspunt zijn gekozen om veranderingen, die betrekking hebben op huishouden, huwelijk en gezin, te bezien. Het zijn veranderingen in de tijd en veranderingen met betrekking tot de localisatie. Op deze wijze zijn de ontwikkelingen ook te toetsen op hun betekenis voor beleidsvoorbereiding en beleidsvoering.

De probleemstelling van dit onderzoek luidt derhalve als volgt: Welke veranderingen hebben zich in de loop der tijd met betrekking tot huishouden, huwelijk en gezin voltrokken en waar zijn deze veranderingen te localiseren.

Deze algemeen geformuleerde probleemstelling kan worden beschouwd als voorlopig uitgangspunt. In de diverse hoofdstukken zullen nadere uitgangspunten worden geformuleerd. De probleemstelling impliceert ook dat in wezen aansluiting is gezocht bij de oorspronkelijke doelstelling van het gezinssociologische censusproject, zij het dat de oude doelstellingen te pre-

tentius bleken, gegeven de mogelijkheden van het Volkstellingsmateriaal. De oorspronkelijke doelstelling kwam hierop neer dat aangegeven zou worden welke bevolkingsgroepen met betrekking tot een bepaald verschijnsel «voorlopers» en welke «achterblijvers» waren. Het is gebleken dat deze doelstelling op basis van juist de Volkstellingsgegevens te ambitieus was. De Volkstelling is een momentopname en een kwantitatief onderzoek. Bovendien is het technisch vrijwel onmogelijk de variabelen en classificaties onder één, sociologisch te duiden, noemer te vatten. Deze eigenschappen veroorzaken de eigenaardigheid dat binnen één categorie het voorlopen niet van het achterblijven is te onderscheiden. Dit kan worden toegelicht met tal van voorbeelden. Stel dat op bepaalde gronden wordt aangenomen dat het samenwonen van twee niet-gehuwde ouders als voorlopen kan gelden, dan kan dit verschijnsel worden benoemd tot een meergezinshuishouden (nl. twee één-ouder gezinnen). Onder de classificatie meergezinshuishouden valt echter ook de traditionele samenwoning van families in bijvoorbeeld de Achterhoek en dit verschijnsel is misschien wel aan te duiden met achterblijven.

Een soortgelijke spanning tussen voorlopen en achterblijven kan worden waargenomen bij fenomenen als werken door vrouwen (emancipatie of bittere noodzaak), kinderloosheid (vrijwillig of onvrijwillig), niet-gehuwd moederschap (rationele keuze of een deprivatieverschijnsel). Kortom een toevoeging, misschien zelfs een te duidelijk waarde-oordeel over de localisatie van bepaalde verschijnselen zou eerder de verwarring hebben vergroot.

Na dit eerste, inleidende hoofdstuk is de hoofdstukkenindeling vrijwel gelijk aan die van het eerder verschenen interimrapport. In het tweede hoofdstuk wordt nader ingegaan op de begrippen huishouden, huwelijk en gezin. Vervolgens komen veranderingen met betrekking tot deze verschijnselen aan de orde. Dit houdt in dat hoofdstukken zijn gewijd aan respectievelijk: huishoudens en alleenstaanden; trouwen en partnerkeuze; vruchtbaarheid en gezinsgrootte; gezinsfasen; huwelijks- en gezinsontbinding.

In hoofdstuk 8 wordt een overzicht gegeven van de projecten over het wonen, de buitenshuis werkende vrouwen, de vergrijzing en de laagstgekleeserden. In het slothoofdstuk zal een algemeen overzicht worden gegeven, terwijl er ook nog beleidssuggesties in zullen worden gedaan.

Tenslotte dient te worden herhaald dat een nevenfunctie van dit rapport die van wegwijzer is. Van alle deelprojecten zijn rapporten verschenen waarin gedetailleerde informatie over een specifiek onderwerp wordt verschaft. Het onderhavige rapport kan helpen gewenste nadere informatie te vinden.

Noot

¹ Onder structuur kunnen worden begrepen alle gedragvormen, die voor het individu een min of meer gegeven, objectief karakter hebben, een zekere uitwendigheid. Het zijn o.a. de neerslagen van het handelen in vaste patronen, in getalsverhoudingen, in cijferverdelingen binnen de populatie. Het zijn ook de gestandaardiseerde of patroonmatige reacties op materiële voorwaarden. Samenstellingen van

huishoudens en gezinnen, patronen in huwelijksleeftijd en -frequentie, mogelijkheid tot niet-gehuwd samenwonen of tot echtscheiden behoren zo beschouwd tot de structuur, omdat zo gedrag sturen, normatief resp. uitnodigend werken.

Onder cultuur zouden de gedragvormen gerekend kunnen worden, die meer direct gekoppeld aan verwachtingen en behoeften van de

individuen, hun reacties resp. veranderingstendenties tegenover de gegevens en patronen weergeven. Het zich verzetten tegen of juist het meegaan met een patroon of voorgeschreven rol is dan de culturele component; de mogelijkheid de gegevenheid te doorbreken is cultuur, maar ook de (ideologische) rechtvaardiging van het eigen (patroonmatige) handelen, de legitimatie ervan, is cultuur.

2. Huishouden, huwelijk en gezin

2.1. Inleiding

Het is gebruikelijk om de drie samenlevingsvormen huishouden, huwelijk en gezin als aan elkaar gekoppeld te beschouwen en tussen deze vormen wisselwerkingen te veronderstellen. Het meest komt dit voor bij de begrippen huwelijk en gezin.

Kooy¹ geeft de volgende definitie van het gezin: «het gezin is een door huwelijk tot stand gekomen sociale eenheid hoogstens omvattend een echtpaar en een aantal ongehuwde jongeren, jegens wie dit echtpaar de ouderlijke rol vervult; de leden van deze sociale eenheid zijn veelal op dezelfde plaats gevestigd».

Fischer² definieert het huwelijk als: «een door de gemeenschap erkende vorm van sexueel samenleven tussen man en vrouw, die tot doel heeft een langdurige sociale en economische eenheid (het gezin) te doen ontstaan, bestaande uit echtgenoten en alle kinderen, die – staande deze samenleving – door de vrouw ter wereld worden gebracht».

Het gaat hier om de gangbare opvatting: het huwelijk wordt opgevat als voorwaarde voor het gezin, de huwelijksluiting gaat aan de gezinsvorming vooraf. Het lijkt voor de hand te liggen om huwelijk en gezin dan ook in hetzelfde perspectief te zien en hun lotgevallen ook met elkaar in verband te brengen. Maar om wille van een helderheid in de vraag naar de oorzaken van veranderingen in huwelijk en gezin, en om de richting van die veranderingen te kunnen zien, lijkt het gewenst de twee relatievormen meer onafhankelijk van elkaar aan de orde te stellen en van beide de dynamiek apart te beschouwen. Door het derde fenomeen, het huishouden, in deze beschouwingen te betrekken, wordt een extra reden ingevoerd om deze samenlevingsvormen weliswaar in eenzelfde kader te plaatsen (waarbij «huishouden» een meer omvattend, wat niet uitsluitend op echtparen of gezinsleden betrekking hebbend, begrip is), maar tegelijkertijd het eigene van elk van de drie duidelijker dan in sommige publicaties geschiedt te onderstrepen.

De hier bedoelde onderscheiding lijkt voorts ook daarom nodig, omdat veranderingen in sociale vormen nooit goed begrepen kunnen worden, zonder het meer subjectieve aspect, de betekenisgeving door de participanten, de «meaning structure» van de fenomenen in de beschrijving te betrekken. Veranderingen kunnen niet alleen door statistische vergelijkingen aangetoond worden, ze zijn ook op het spoor te komen door de «belanghebbenden», de participanten, te laten aangeven waar voor hen de zwaartepunten liggen en welke criteria voor hen vooral gelden. Het is overduidelijk, dat in een censusmonografie datgene wat op micro-niveau leeft niet als zodanig naar voren kan komen. Vraagstellingen uit deze sfeer kunnen niettemin helpen de – statistische beschreven – macro verschijnselen in hun meer subjectieve relevantie te zien en hen te blijven opvatten als elementen van handlingsprocessen.

Huwelijk, gezin en huishouden worden hierna aan de orde gesteld. Het huishouden zou men kunnen opvatten als een in sommige opzichten overkoepelend begrip.

In 1971 hanteerde het CBS³ de volgende definitie van het huishouden: «elke groep van twee of meer personen die in huiselijk verkeer met elkaar samenwonen en een gemeenschappelijk huishouden voeren (gemeenschappelijk koken en het hoofdvertrek delen)». Voor Nederland geldt dat in vele huishoudens een gezin en/of echtpaar voorkomt. Het is echter niet zo dat hu-

2.2. Het verzamelbegrip huishouden, inleidende opmerkingen

weljk en gezin voorwaarden vormen voor een huishouden. Ook andere vormen van samenleven zijn binnen het huishouden aan te treffen.

Van de drie genoemde begrippen vertoont het huwelijk qua ledental geen variatie. We hebben in alle gevallen te maken met een man en een vrouw (indien we ons althans de Nederlandse samenleving beperken) die met elkaar (sexueel) samenleven op basis van een door de gemeenschap erkende norm. Dit neemt uiteraard niet weg dat er functioneel gesproken ook buiten het huwelijk dergelijke leefverbanden te noemen zijn. We denken hierbij aan het samenwonen.

De belangrijkste variaties naast het volledige gezin zijn de volgende:

- anderen dan alleen echtgenoten en kinderen vertoeven in het gezin;
- kinderen maken geen deel (meer) uit van het gezin;
- het gezin omvat één ouder;
- samenlevingsvormen van uiteenlopende samenstelling, niet op een formeel gesloten huwelijk gebaseerd;
- men voert zonder «anderen» een huishouden (alleenstaanden).

Deze variaties kunnen naast elkaar voorkomen (bijvoorbeeld samenwonende broers naast één-ouder gezinnen), maar uiteraard ook door elkaar (samenwonenden zonder kinderen). Deze variaties vormen geen marginaal verschijnsel. In 1971 – evenals in 1960 – bestond de helft van de huishoudens niet uit een echtpaar met kinderen. Dit blijkt uit tabel 1.

Tabel 1. Samenstelling huishoudens Nederland 1960–1971

Samenstelling huishouden	1960	1971
Echtpaar	20,8%	21,5%
Echtpaar met kinderen	50,7	49,0
Echtpaar met kinderen en anderen of alleen met anderen	7,0	4,3
Eén-ouder gezinnen	5,3	4,8
Eén-ouder gezinnen met anderen	0,9	0,6
Mannen en vrouwen met anderen (niet-gezinshuishoudens)	3,1	2,5
Mannen of vrouwen (alleenstaanden)	12,2	17,3
Totaal	100,0%	100,0%
Totaal huishoudens + alleenstaanden	N = 3 203 553	N = 4 045 565

Bron: CBS, Volkstelling 1960 en 1971.

De verschuivingen die zich tussen 1960 en 1971 voordoen zijn schijnbaar gering. Slechts met betrekking tot de alleenstaanden is een evidente groei te constateren. Indien evenwel de alleenstaanden buiten beschouwing worden gelaten ontstaat een duidelijker beeld.

Tabel 2. Samenstelling huishoudens (excl. alleenstaanden) Nederland 1960–1971

Samenstelling huishouden	1960	1971
Echtpaar	23,7%	26,0%
Echtpaar met kinderen	57,8	59,0
Echtpaar met kinderen en anderen of alleen met anderen	8,0	5,2
Eén-ouder gezinnen	6,0	5,8
Eén-ouder gezinnen met anderen	1,0	0,7
Mannen of vrouwen met anderen (niet-gezinshuishoudens)	3,5	3,0
Totaal	100,0%	100,0%
Totaal huishoudens	N = 2 812 749	N = 3 347 076

Bron: CBS, Volkstelling 1960 en 1971.

De volgende aantekeningen kunnen worden gemaakt. Het blijkt dat de «anderen» uit de huishoudens en de gezinnen aan het verdwijnen zijn. Tevens kan een groei van het aantal kinderloze echtparen vastgesteld worden. Ook neemt het aantal echtparen met kinderen toe. Daarnaast is een afname te zien van de één-ouder gezinnen. De tabellen 1 en 2 zijn illustratief voor de bewegingen die tegelijkertijd zichtbaar worden en worden verstuurd door de respectievelijke Volkstellingen. Dit kan met behulp van het volgende voorbeeld worden aangetoond. Door de korte levensduur waren er ook in het begin van de twintigste eeuw nog veel wezen. De jonge wezen kwamen in een inrichting (weeshuis) terecht. De relatief ouderen bleven in het voormalige ouderlijk huis wonen. Er ontstonden restgezinnen. In de Volkstellingen vallen ze onder de classificatie niet-gezinshuishoudens. Maar hieronder rekent men ook homofiele paren, «concupinaten» en soms ook communes. Dus de ontwikkeling tussen 1960 en 1971 vastgesteld ten aanzien van de mannen en vrouwen die met anderen samenwonen en een huishouden vormen (niet-gezinshuishouden) toont aan dat de afname van de restgezinnen sneller en meer omvattend is geweest voor het totaal van de niet-gezinshuishoudens dan de toename van andere vormen die onder deze classificatie vallen. Kortom, er is een veelheid van al dan niet elkaar versterkende ontwikkelingen te zien. Daarom is het van betekenis de ontwikkelingen nader te schetsen, die van invloed zijn geweest op huishoudenssamenstelling. Tevens moet worden aangegeven welke trends zich na 1971 hebben voorgedaan.

A. Geboortencijfers

Het aantal geboorten per 1000 inwoners nam aanzienlijk af in de periode 1960–1970. In 1960–1964 bedroeg het geboortencijfer nog 20,9 in 1970 was het 17,2. Ook in de omvang van de rangorde van de geboorten traden veranderingen op. Het aantal eerstgeborenen nam wat toe (1960/64: 6,7; 1970: 7,0), de vierde en volgende geboorten daalden in aantal (1960/64: 4,9; 1970: 1,8 per 1000 inwoners)⁴. Ook bleek een gezin met twee kinderen steeds meer de voorkeur te gaan genieten. In 1960 beoordeelde 31% van de populatie een kindertal van twee als ideaal, in 1971 bedroeg het percentage 44%. Van betekenis bij de interpretatie van deze demografische ontwikkelingen is het bekende geboortengolf-effect. In 1946/47 werden er veel kinderen geboren. Juist in de tweede helft van de zestiger jaren traden deze personen toe tot de huwelijkscohorten en tot de reproductiecohorten. Het behoeft geen nader betoog dat dit van grote invloed is geweest op de huishoudenssamenstelling.

Recente cijfers geven een verdere daling van het geboortencijfer te zien, maar bovendien blijken de eerste geboorten (na uitwerking van de geboortengolf) nu te zijn gedaald (1970: 7,0; 1977: 5,3)⁵. Dit impliceert dat, indien andere factoren constant blijven, t.a.v. de komende Volkstelling verwacht mag worden dat de categorie «echtparen zonder kinderen» verder zal groeien, daarnaast is een verdere afname van het aantal echtparen met drie of meer kinderen niet onwaarschijnlijk. Op langere termijn (1990–2000) betekent de nu ingezette beweging m.b.t. het geboortencijfer dat het aantal echtparen zonder kinderen verder zal toenemen (door de groeiende kinderloosheid, maar vooral doordat de gezinnen kleiner zijn geworden en daardoor de fase van de gezinsinkrimping, ook door het eerder uit huis gaan van kinderen, sneller zal intreden) en dat het aantal echtparen met kinderen zal verminderen.

Opmerkelijk is dat de feitelijke toename van de vrijwillige kinderloosheid niet blijkt uit een recent opinie-onderzoek, waarin de vraag naar het gewenste aantal kinderen is gesteld⁷. In 1976 opteerde 58% van de populatie voor het gezin met twee kinderen. Slechts 3% gaf blijk van een voorkeur voor geen kinderen. In 1971 bedroeg dit percentage nog 6. Het kan zijn dat er van een discrepantie sprake is tussen «het ideale kindertal» en «het gewenste kindertal». Mogelijkerwijs hebben we hier te maken met een «sociaal gewenst antwoord», m.a.w. vooralsnog durft men wellicht voor anderen niet duidelijk uit te spreken dat men geen kinderen wil krijgen.

B. Sterftcijfers

Door medische en sociale ontwikkelingen is het sterftcijfer in vergelijking met dat van de vorige eeuw sterk gedaald. Dit is vooral toe te schrijven aan de teruggang van de zuigelingen- en kindersterfte. In de periode 1960-1971 gaf het bruto-sterftcijfer echter een stijging te zien (d.i. de sterfte per 1000 van de gemiddelde bevolking) van 1960: 7,6; 1971: 8,4. Inmiddels is het bruto-sterftcijfer weer gedaald (1977: 7,9)⁸. Van grotere betekenis voor de huishoudenssamenstelling zijn echter de sterfte-verschillen die tussen mannen en vrouwen optreden. Die verschillen komen tot uitdrukking in de gemiddelde levensverwachting.

Tabel 3. Gemiddelde levensverwachting bij geboorte, Nederland

Periode	Mannen	Vrouwen	Vershil tussen vrouwen en mannen
1931-1940	65,7	67,2	+1,5
1947-1949	69,4	71,5	+2,1
1951-1955	70,9	73,5	+2,6
1956-1960	71,4	74,8	+3,5
1961-1965	71,1	75,9	+4,8
1966-1970	71,0	76,4	+5,4
1971-1975	71,2	77,2	+6,0

Bron: CBS, Bevolkingsboekhouding.

De in tabel 3 vervatte ontwikkelingen duiden erop dat er zich vooralsnog geen spectaculaire mutaties t.a.v. het sterftcijfer voordoen, maar wel t.a.v. de gemiddelde levensduur van mannen en vrouwen. Dit betekent voor de huishoudenssamenstelling dat er meer één-ouder gezinnen met een vrouwelijk hoofd en méér vrouwelijke alleenstaanden zullen komen (bij uiteraard constant blijven van overige invloeden).

C. Echtscheidingscijfers

In 1960 bedroeg het aantal echtscheidingen 5672, maar het aantal was in 1970 tot 10 317 opgelopen⁹. De gevolgen voor de huishoudenssamenstelling – eveneens bij constant blijven van andere invloeden – zijn een groei van het aantal één-ouder gezinnen (met een vrouwelijk hoofd, want de eventuele kinderen worden meestal aan de vrouw toegewezen) en een toename van het aantal alleenstaanden (meer mannen dan vrouwen). Na de invoering van de nieuwe wetgeving zijn de echtscheidingen verder toegenomen, namelijk tot 21 483 in 1977. Dit betekent dat het beeld van 1971 bij een volgende telling versterkt naar voren kan komen, dus er kunnen door de groeiende echtscheidingen meer één-ouder gezinnen en meer alleenstaanden komen.

D. Huwelijksleeftijd en huwelijksfrequentie

In het tijdvak 1960-1971 nam de gemiddelde huwelijksleeftijd af (1960/64 mannen: 27,9, vrouwen 25,1; 1970/74: 26,4 en 23,9), daarnaast nam de huwelijksfrequentie toe. De gevolgen voor de huishoudenssamenstelling zijn¹⁰:

- er wordt op jeugdiger leeftijd getrouwd;
- er komen meer huwelijken bij;
- de kinderen verlaten eerder het ouderlijk huis.

Impliciet betekenen deze ontwikkelingen dat er meer jonge gezinnen bij kunnen komen. Recente ontwikkelingen geven echter een verandering te zien. De huwelijksluiting neemt af, de gemiddelde huwelijksleeftijd daalt niet meer. De impliciete gevolgen voor de huishoudenssamenstelling kunnen zijn: er worden minder gezinnen gevormd en de alleenstaanden alsmede de niet-gezinshuishoudens nemen toe.

E. Migratie

In de periode 1960-1971 heeft Nederland steeds een immigratie-overschot gekend. Vooral in de tweede helft van de zestiger jaren was dit toe te schrijven aan de komst van de buitenlandse arbeiders. Na 1971 is er een immigratie-overschot aanwezig gebleven.

In 1975 bedroeg het saldo van de buitenlandse migratie zelfs 72 000, waaronder 37 000 Surinaamse Rijksgenoten. In 1977 was het saldo afgenomen tot 23 000. Van betekenis is dat het migratieverkeer in 1977 met de Republiek van Zuid-Afrika resulteerde in een vestigingssaldo van ruim 2000 personen van vnl. Nederlandse nationaliteit¹¹.

De komst van de buitenlandse arbeiders heeft ertoe bijgedragen dat het aantal alleenstaanden aanmerkelijk is gegroeid. De vestiging van Surinaamse Rijksgenoten kan invloed hebben op o.a. de ontwikkeling van de buitenlandse vruchtbaarheid. In het Caraïbische samenlevingspatroon wat betreft het Afro-Amerikaanse bevolkingsdeel ontbreekt in vele gevallen de formele huwelijksband. Dit neemt natuurlijk niet weg dat het mogelijk is dat onder de hier aanwezige Creolen ook het zogenaamde Westerse huwelijksmodel meer frequent gaat optreden.

Alvorens over te gaan tot algemene conclusies op basis van de geschetste ontwikkelingen, moge een opmerking van methodische aard worden gemaakt.

De geschetste demografische ontwikkelingen zijn eigenlijk slechts randvoorwaarden t.a.v. de uiteindelijke huishoudenssamenstelling. Er behoeft bijvoorbeeld geen causaal verband te zijn tussen de afname van de huwelijksintensiteit en de toename van het samenwonen. Voorts is het van grote betekenis dat de ontwikkelingen die zijn weergegeven met betrekking tot de huishoudenssamenstelling niet los van elkaar kunnen worden gezien. Sommige bewegingen worden naar de huishoudenssamenstelling toe versterkt, andere worden verzwakt.

Ten aanzien van de resultaten van een komende Volkstelling kan worden verwacht dat:

- A. de gezinnen qua aantal niet zullen toenemen;
- B. de onvolledige gezinnen qua aantal wel zullen toenemen;
- C. de niet-gezinshuishoudens in aantal zullen toenemen;
- D. de alleenstaanden als categorie in aantal zullen toenemen.

De belangrijkste oorzaken zijn respectievelijk de afname van de huwelijksluiting, de ontwikkeling van de echtscheiding en de toename van het samenwonen.

Deze drie fenomenen zullen we trachten in een theoretisch kader te plaatsen. Waarschijnlijk spelen indirect een rol de veranderingen die zich met betrekking tot de sociale controle hebben voltrokken, veranderingen die een lange periode beslaan. Lange tijd kon worden gesteld dat de uitoefening van sociale controle in hoofdzaak door instituties als kerk, familie, gezin, buurt en staat werd uitgeoefend.

Er bestond in hoge mate overeenstemming tussen de leden van de instituties onderling over de wijze waarop men zich diende te gedragen jegens huwelijk en gezin. Huwelijk en gezin vormden de hoekstenen van de samenleving. Bedreigingen waren verschijnensels als geboortenregeling, echtscheiding, samenwonen en homofilie. Gelaidelijk aan, soms ook schoksgewijs, werd het gezag uitgeoefend door de instituties over het individu. Ontzulling en secularisatie traden op. Ontkerkelijking werd zichtbaar. Bovendien groeide een grotere mobiliteit zowel van geografische als van sociale aard. Niet langer verbleef men – door de groeiende welvaart – levenslang in dezelfde buurt, in de eigen besloten kring. Hierdoor ontstond een heroriëntatie ten aanzien van voorheen vastliggende en onwrikbare waarden, normen, doeleinden en verwachtingen. Sociologen constateerden tegen het eind van de jaren zestig dat de pluriforme samenleving was aangebroken. Waarschijnlijk is het zinvoller om nu te stellen dat deze pluriformiteit niet zozeer in de samenleving als geheel is opgetreden, doch wél dat deze pluriformiteit zich op het gebied van huwelijk en gezin heeft voorgedaan.

Toch is hiermee niet alles verklaard. Van essentie zijn de feitelijke moge-

lijkheden van materiële aard, de gelegenheid die wordt geboden om veranderingen ook daadwerkelijk te realiseren. De betere medische en hygiënische situatie, de invoering en toepassingsmogelijkheden van de «pil», de nieuwe echtscheidingswet, de veranderende woningmarkt, de situatie op de arbeidsmarkt zijn in hoge mate bepalend voor het realiseren van de hier beschreven veranderingen.

Evenwel naast de bedoelde gevolgen zijn er ook onbedoelde effecten. Er treedt een kettingreactie op met een werking soms ver buiten het beoogde. De echtscheidingswet van 1971 heeft als logisch gevolg gehad een toename van het aantal echtscheidingen, maar dit impliceerde ook dat er een vraag naar woonruimte ontstond, dat gescheiden vrouwen wilden gaan werken, dat er een groeiende vraag naar bijstand was, dat de huwelijksmarkt veranderde. Tot op zekere hoogte kan worden gezegd dat deze effecten niet te voorzien waren.

Een tweede voorbeeld is waarschijnlijk nog illustratiever. De verspreiding van de «pil» liep aanvankelijk stroef. Vele artsen weigerden de «pil» te verstrekken of maakten restricties (alleen gehuwden of zelfs alleen gehuwden met een «voltooid» gezin). Verandering van houding t.o.v. de «pil», niet in de laatste plaats bij de artsen zelf, heeft tot een veel grotere verspreiding geleid. Ongehuwden en ongehuwd-minderjarigen kunnen nu gemakkelijk en bij vele huisartsen een recept krijgen voor dit geboortenverhinderend middel. Terzijde zij opgemerkt dat het ook van betekenis is welke naamsveranderingen er t.a.v. de pil zijn opgetreden. Soms werd de naam een menstruatieregelend medicijn, doelend op de nevenwerking ervan, in de beginperiode werd de «pil» een geboortenregelend middel genoemd, daarna werd dit middel in verband gebracht met de (gezins)planning. Tegenwoordig wordt het middel wel in verband gebracht met zwangerschapsvoorkoming. Ook in het spraakgebruik blijkt dat de naamgeving dus aan de verbruikers is gekoppeld. Naast echter de primaire functie van de «pil» treden er andere verschijnselen op. Het gedwongen huwelijk neemt af, want de regulerende werking van anti-conceptiva brengt mee dat gekozen kan worden ten aanzien van het tijdstip van de geboorte. Belangrijker nog is, dat de «pil» de materiële factor is geweest m.b.t. een liberalere houding tegenover huwelijk en sexualiteit. Een houding die zeker gevolgen heeft voor het individu, ook het individu dat zich binnen gelijke instituties als huwelijk en gezin bevindt, met betrekking tot gedrag. De veranderingen die gedragspatronen hebben ondergaan worden in het statistisch materiaal zichtbaar. Zij berusten niet in de laatste plaats op materiële ontwikkelingen (hier dus het gebruik van de «pil») die zich in de samenleving hebben voorgedaan. Anders gezegd, in de statistiek vindt een weergave plaats van wat mensen anders zijn gaan doen.

Noten

¹ Kooy, G. A., Het modern-Westers gezin. Hilversum, 1967, p. 15.
² Fischer, T. Th., Huwelijk en huwelijksmoraal bij vreemde volken. Utrecht, 1952.
³ CBS, Instantie voor het tellen van de bevolking in woningen en andere bewoonde ruimten, 1971.

⁴ CBS, Diverse jaargangen van de Maandstatistiek van bevolking en volksgezondheid.
⁵ NIPO, Bericht no. 1905. Amsterdam, 1978.
⁶ CBS, Demografie van Nederland 1977. In: Maandschrift CBS, april 1978, p. 282.
⁷ NIPO, op cit. A'dam, 1978.
⁸ CBS, Demografie van Nederland 1977. In:

Maandschrift CBS, april 1978, pp. 288-289.
⁹ CBS, Echtscheidingen in Nederland, 1900-1974, 's-Gravenhage, 1976.
¹⁰ CBS, Diverse jaargangen Statistisch Zakboek.
¹¹ CBS, Demografie van Nederland 1977. In Maandschrift CBS, april 1978, pp. 288-289.

3. Voorkomen en veranderingen met betrekking tot huishoudens en alleenstaanden

3.1. Inleiding

Gegevens van opeenvolgende Volkstellingen bieden de mogelijkheid om cijferreeksen te analyseren. Deze reeksen tonen in de meeste gevallen aan dat in de ontwikkelingen een zekere regelmaat aanwezig is. Het belang van dit feit ligt vooral hierin dat dan recente ontwikkelingen (bijvoorbeeld over een tijdsperiode van tien jaar) in een zekere bedding worden geplaatst. Uit de volgende paragraaf zal blijken dat de teruggang in de grootte van huishoudens, die in de jaren 1960 en 1971 is te zien, bepaald geen beweging is die alleen in de laatste jaren optreedt. Daarom hebben we gemeend dit hoofdstuk te moeten verdelen in een paragraaf waarin de globale ontwikkelingen van de 19e eeuw tot nu in beeld worden gebracht en in een paragraaf waarin – mede gelet op het voorafgaande – nauwkeurigere ontwikkelingen met betrekking tot huishoudens en alleenstaanden worden geschetst.

3.2. Trends sedert de 19e eeuw

In deze paragraaf wordt de ontwikkeling over een langere periode aan de hand van de gemiddelde grootte van huishoudens bezien. Dit wordt in tabel 4 weergegeven.

Tabel 4. Gemiddelde grootte van huishoudens in Nederland voor de periode 1829-1971

Jaar	Gemiddelde grootte	Jaar	Gemiddelde grootte
1829	4,85	1899	4,81
1839	4,97	1909	4,77
1849	4,78	1920	4,63
1859	4,75	1930	4,38
1869	—	1947	4,02
1879	4,73	1960	3,89
1889	4,79	1971	3,60

Bron: CBS, diverse Volkstellingen.

Na 1899 treedt de teruggang in de huishoudens grootte op. Met behulp van tabel 5 zijn voor deze ontwikkeling verklaringen aan te voeren. De alleenstaanden zijn in deze tabellen niet opgenomen.

Tabel 5. Samenstelling van huishoudens in Nederland voor de periode 1879-1971 (exclusief hoofden van huishoudens)

Jaar	Kinderen	Echtgenoten	Anderen	Personeel
1879	2,34	1,13		0,26
1889	2,42	1,12		0,25
1899	2,47	1,12		0,23
1909	2,47	1,11		0,19
1920	2,36	0,83	0,30	0,14
1930	2,18	0,85	0,24	0,11
1947	1,95	0,85	0,16	0,05
1960	1,80	0,89	0,13	0,02
1971	1,54	0,90		0,16
(1977)	±1,46	±0,89		±0,10

Bron: CBS, diverse Volkstellingen (1977 bevolkingsboekhouding).

Duidelijk blijkt de terugloop van het dienstpersoneel. Gelet op de economische ontwikkelingen en de verandering in levensstijl van de gezinnen is dit geen verwonderlijke zaak. Daarnaast loopt het kindertal in de huishoudens terug. Zoals uit het vorige hoofdstuk bleek is dit toe te schrijven aan: de realisering van afnemende huwelijksvruchtbaarheid en het eerder uit huis gaan van kinderen. Naast gegevens over de huishoudensgrootte zijn ook data beschikbaar m.b.t. de aantallen alleenstaanden en over de omvang van de bevolking in inrichtingen en tehuizen.

Tabel 6. Aantal alleenstaanden en in instellingen levende personen per 1000 leden van bevolking in Nederland voor de periode 1879-1971

Jaar	Alleenstaanden		In instellingen	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
1879	12,5	20,1	22,4	18,8
1889	11,7	17,9	-	-
1899	13,9	21,0	24,0	21,0
1909	17,2	25,6	22,1	22,4
1920	17,2	27,5	19,4	23,4
1930	20,7	34,2	18,5	24,4
1947	18,4	31,0	18,4	26,2
1960	21,9	45,8	18,8	27,0
1971	39,5	65,0	17,6	29,2

Bron: CBS, diverse Volkstellingen.

Ten aanzien van de alleenstaanden zijn de volgende bewegingen zichtbaar. Tot 1930 is een zeer geleidelijke stijging vast te stellen, daarna is een veel sterkere stijging te zien. De bevolking in instellingen neemt bij de mannen in de loop der tijd af. Bij de vrouwen is er evenwel sprake van een geleidelijke toename. Dit zal voor een belangrijk deel voor rekening komen van de vrouwen die als personeel in de inrichting werkzaam en woonachtig zijn. (21,9% van de vrouwelijke bevolking in inrichtingen is als personeel inwonderend, tegen 2,5% van de mannen).

Vanaf 1930 kunnen enkele ontwikkelingen duidelijker in beeld worden gebracht. In tabel 7 zijn de aantallen kinderen in de gezinnen weergegeven voor de periode 1930-1971.

Tabel 7. Huishoudens van twee of meer personen en het aantal thuiswonende eigen kinderen, Nederland 1930-1971

Huishoudens van twee of meer personen naar aantal inwonende kinderen	1930	1947	1960	1971	Vershil 1971-1930
0	23,2	24,6	29,1	28,6	+ 5,4
1	22,7	24,8	23,1	23,9	+ 1,2
2	19,7	20,9	20,6	24,1	+ 4,4
3	12,8	12,5	12,1	12,5	- 0,3
4	8,2	7,1	6,7	5,8	- 2,4
5	5,3	4,1	3,7	2,6	- 2,7
6 of meer	8,1	6,0	4,7	2,5	- 5,6

Bron: CBS, diverse Volkstellingen.

Het duidelijkst - het is eerder opgemerkt - is de reductie van de grote huishoudens gezinnen. Opvallend is de toename van het aantal gezinnen zonder of met twee kinderen. Een gezin met twee kinderen wordt door velen als ideaal gezien. Dit ideaal wordt ook gerealiseerd. De groei van de kinderloze paren na 1960 kan een indicatie zijn voor de toenemende vrijwillige kinderloosheid.

Voor de periode 1960-1971 is een overzicht te geven van de samenstelling van huishoudens, waarin ook de samengestelde vormen aan de orde zijn. In Bijlage 1 wordt de betekenis van de classificatie uitgelegd.

Tabel 8. Huishoudens naar hun samenstelling, Nederland 1960-1971

		Absoluut 1960	%	Absoluut 1971	%	Toe/afn. significant
I Enkelvoudige huishoudens						
a) - enkelvoudige eengezinssh.						
- volledige gezinnen	E	627 000*	19,57*	830 569	20,53	+
	E+K	1 567 500*	48,93*	1 938 043	47,91	-
	E+K+A	156 750*	4,89*	115 386	2,85	-
	E+A	62 700*	1,96*	52 922	1,31	-
- onvolledige gezinnen	M+K	28 000*	0,87*	29 137	0,72	-
	M+K+A	8 000*	0,25*	5 344	0,11	-
	V+K	117 212*	3,65*	141 393	3,49	-
	V+K+A	19 535*	0,61*	17 624	0,44	-
b) - niet gezinshuishoudens	M+A	42 494	1,33	44 187	1,09	-
	V+A	53 897	1,69	66 881	1,41	-
c) - alleenstaanden	M	117 047	3,65	256 440	6,34	+
	V	266 473	8,01	442 560	10,49	+
II Samengestelde huishoudens						
A. - primaire eenheden						
- in samengestelde meer-gezinsshuishoudens	E	12 000*	0,37*	14 700	0,36	≠
	E+K	30 000*	0,94*	21 877	0,54	-
- volledige gezinnen	E+K+A	3 000*	0,09*	2 466	0,06	-
	E+A	1 200*	0,04*	1 572	0,04	≠
- onvolledige gezinnen	M+K	800*	0,02*	2 000	0,04	+
	M+K+A	200*	0,01*	129	0,00	-
- in samengestelde één- of meergezinsshuish.	V+K	3 723*	0,11*	3 486	0,09	-
- niet-gezinsshuish.	V+K+A	620*	0,02*	568	0,01	-
	M+A	1 389	0,04	969	0,02	-
	V+A	1 188	0,04	881	0,02	-
- alleenstaanden	M	9 799	0,31	9 380	0,23	-
	V	7 485	0,23	8 109	0,20	-
B. - secundaire eenheden						
- in samengestelde één-gezinsshuishoudens	E+K	6 350*	0,20*	6 210	0,15	-
	E	7 050*	0,22*	5 054	0,12	-
	M+K	965*	0,03*	740	0,02	≠
	V+K	4 100*	0,13*	7 165	0,18	≠
- in samengestelde meer-gezinsshuishoudens	E+K	21 255*	0,66*	15 820	0,39	-
	E	19 150*	0,60*	20 353	0,50	-
	M+K	2 870*	0,09*	2 106	0,05	-
	V+K	12 262*	0,38*	9 494	0,23	-
Totaal huishoudens + alleenstaanden (def. 47)		3 203 553	99,9%	4 045 565	99,9%	

* Schattingen 1960 van Beuckens-Vries.
1) E = echtpaar, K = kinderen,
A = anderen, M = man en V = vrouw.
Bron 1971: CBS, Volkstelling 1971.

In het rapport «Huishoudenssamenstelling en samenlevingsvormen» treffen we het volgende commentaar aan²:

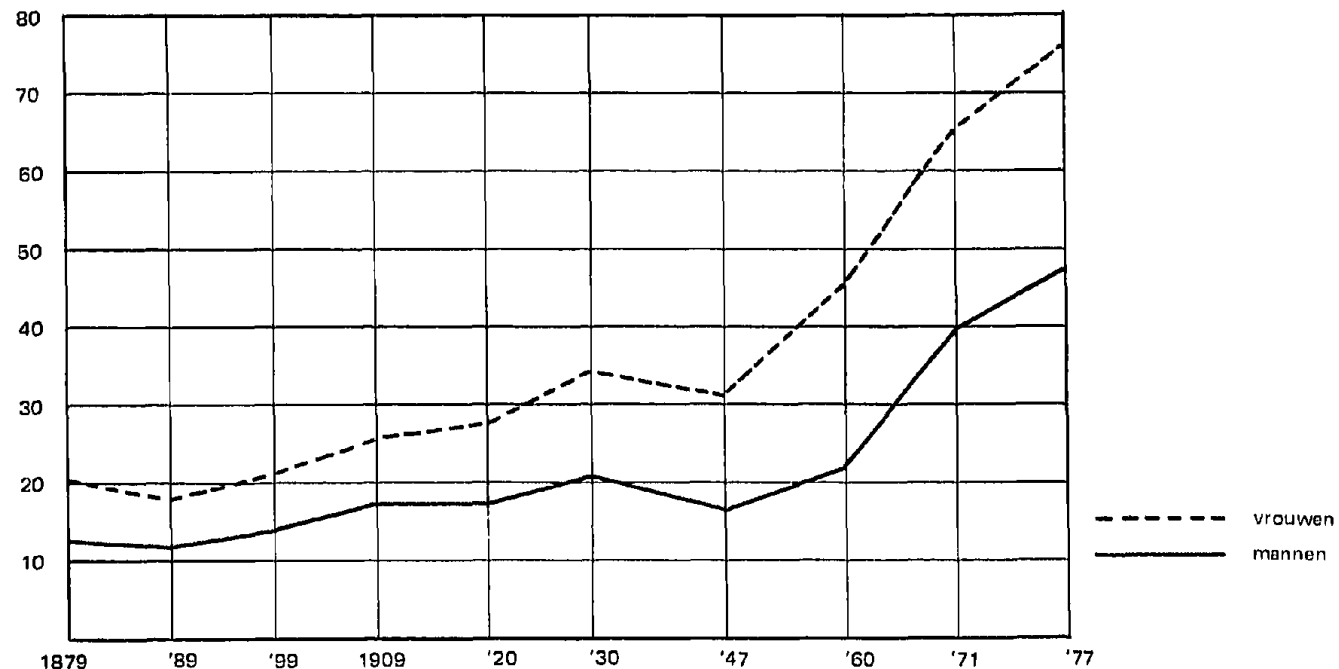
«N.B. De aanduiding procentuele toe- of afname is aangebracht met inachtneming van schattingsafwijkingen van 1960 en steekproefafwijkingen van 1971. De conclusie uit bovenstaande gegevens mag zijn, dat in het totaal van huishoudens en alleenstaanden het aandeel van de alleenstaanden, zowel mannen als vrouwen, sterk is toegenomen; tevens is er een toename te constateren van echtparen zonder kinderen in de categorie enkelvoudige eengezinsshuishoudens. Binnen de enkelvoudige huishoudens is het procentuele aandeel van alle andere vormen van huishoudens afgenomen. In de categorie samengestelde huishoudens vinden we enkel een toename van onvolledige gezinnen met mannelijk hoofd, die de primaire eenheid vormen van een meergezinsshuishouden. Verder zijn er enkele groepen, die qua aandeel gelijk blijven, zoals echtparen zonder kinderen als primaire eenheid

en onvolledige gezinnen met mannelijk en vrouwelijk hoofd in samengestelde ééngezinshuishoudens. Van alle andere groepen vermindert hun aandeel in het totaal van huishoudens en alleenstaanden.

Het geheel overziende is de conclusie dat de sterke verschuiving in de categorie alleenstaanden (def. 1960) het beeld eenzijdig beïnvloedt.»

Uit grafiek 1 blijkt eveneens de sterke toename van de aantallen alleenstaanden.

Grafiek 1. Ontwikkeling van het aantal alleenstaanden in Nederland voor de periode 1879-1977 (exclusief instellingen) per 1000 leden van de bevolking

Indien de alleenstaanden buiten beschouwing worden gelaten, dan kan meer over de ontwikkelingen van de huishoudens worden gezegd. Van 't Klooster van Wingerden stelt³:

«Van de enkelvoudige huishoudens neemt het aandeel van echtparen (E) en echtparen met kinderen (E+K) duidelijk toe. Bij de één-oudergezinnen blijft de groep met kinderen en vrouwelijk hoofd (V+K) qua aandeel gelijk. De overige vormen van huishoudens vertonen een dalend aandeel in het totaal van de enkelvoudige huishoudens. Opvallend hierbij is, dat de categorie niet-gezinshuishoudens wel in absolute aantallen is toegenomen, maar relatief toch een daling vertoont.

Bij de primaire eenheden behorend tot samengestelde huishoudens is het beeld wisselend. Bij de volledige gezinnen blijven echtparen zonder kinderen en echtparen met anderen hun aandeel behouden, echtparen met kinderen en eventueel met anderen nemen relatief af in deze categorie. Bij de onvolledige gezinnen stijgt het aandeel van de één-oudergezinnen met mannelijk hoofd (M+K). De categorie M+K+A daalt tot een percentage van 0,00%. Ook de onvolledige gezinnen met vrouwelijk hoofd zijn procentueel afgenomen, terwijl er geen verandering te constateren is, wanneer ook anderen deel uitmaken van het onvolledige gezin.

In de categorie niet-gezinshuishoudens als primaire eenheid is het aandeel van de mannen, alléén en met een ander, verminderd, terwijl het aandeel van de vrouwen in beide gevallen gelijk blijft.

De groep secundaire eenheden – per definitie alle volledige en onvolledige gezinnen – neemt over de gehele lijn af, behalve waar het gaat om één-

oudergezinnen met mannelijk of vrouwelijk hoofd in samengestelde ééngezinshuishoudens. Het aandeel van de categorie M+K blijft hierin vrijwel gelijk, terwijl het aandeel van de V+K een duidelijke stijging vertoont. Bij de meergezinshuishoudens nemen alle vier vormen van secundaire eenheden E, E+K, M+K, V+K, procentueel af.

De totale categorie samengestelde huishoudens wordt relatief van steeds minder belang.»

Naast de huishoudenssituatie is ook de woonsituatie van betekenis. Twee ingangen kunnen worden gehanteerd; allereerst geven de cijfers inzicht in de feitelijke woonsituatie van huishoudens en alleenstaanden. Anderzijds kan de woonsituatie soms ook worden gezien als een «soort» huishoudenssituatie. We bedoelen hiermee dat het soms niet duidelijk is of er sprake is van twee gescheiden huishoudens of van een samengesteld huishouden in een woning. Twee, volgens de definitie, te onderscheiden huishoudens kunnen onder bepaalde omstandigheden toch een sociale eenheid vormen. Daarnaast beschouwt het CBS sommige samengestelde huishoudensvormen bij een indeling naar woonsituatie weer apart. Dit betekent dat bij voorbeeld meergezinshuishoudens per definitie bestaan uit een hoofdbewoner met inwoning en een inwonend deel. Bij de definiëring van de categorieën naar woonsituatie speelt derhalve ook de huishoudenssituatie een rol. Deze crossing (huishoudens-versus woonsituatie) is voor gezinssociologisch gebruik eigenlijk minder adequaat. Het wordt nl. niet zichtbaar of er interactie tussen de diverse eenheden aanwezig is. Het probleem ligt bij de definiëring van inwoning. Het CBS spreekt nl. van inwoning als men met meer personen een woning deelt, waarvoor het gebruik van dezelfde toegangsdeur maatgevend is. In tabel 9 hebben we enige gegevens vermeld over de woonsituatie en de huishoudenssituatie voor de periode 1947-1971.

Tabel 9. Wijze van huisvesting van gezinnen, één-oudergezinnen, niet-gezinshuishoudens en alleenstaanden 1947-1971

	Volledige gezinnen		Eén-oudergezinnen		Niet-gezinshuishoudens		Alleenstaanden	
	1947	1971	1947	1971	1947	1971	1947	1971
Hoofdbewoner zonder inwoning	74,0	91,5	64,4	78,2	68,3	92,2	33,7	41,9
Hoofdbewoner met inwoning	11,8	4,1	19,4	7,8	18,2	4,6	18,7	7,5
Inwonend	12,5	3,6	14,8	13,4	12,0	1,8	38,6	46,7
Anderse bewoonde ruimte	1,7	0,7	1,4	0,6	1,5	1,4	2,1	3,9
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Bron: Volkstelling 1947 en 1971.

Het aantal echtparen, dat met of zonder kinderen en/of anderen alleen in een woning woont, neemt toe sedert 1947. Deze tendens zien we ook bij de andere categorieën. De onvolledige gezinnen, de niet-gezinshuishoudens en de alleenstaanden gaan steeds meer zelfstandig wonen. Twee omstandigheden zijn waarschijnlijk de oorzaak van deze verzelfstandiging van het wonen. In de eerste plaats kunnen we denken aan de verdwijning van een kwantitatief woningtekort (materiële ontwikkeling). Ten tweede kan hier weer de toenemende gezinsindividualisering de behoefte aan de verzelfstandiging van het wonen verklaren. Hierbij moeten we niet voorbijgaan aan het feit dat de individualisering uit een complex van structurele en culturele ontwikkelingen is opgebouwd.

Wat tevens uit tabel 9 blijkt is de groeiende individualisering van huishoudens (toename van enkelvoudige eengezinshuishoudens). In een vooraf-

gaand gedeelte hebben we immers gezien dat de huishoudenssituatie bij de definiëring van de woonsituatie een rol speelt. In methodologisch opzicht betekent een afname van de meergezinshuishoudens een toename van de categorie enkelvoudige huishoudens en ook een toename van de categorie hoofdbewoner zonder inwoning.

Naast deze meer globale benaderingswijze is het noodzakelijk te wijzen op enkele – meer op het detail gerichte – aspecten van het samenwonen. De tabellen geven geen informatie over de wijze waarop samen wordt geleefd en gewoond. Daarom moet wel enige voorzichtigheid worden betracht ten aanzien van conclusies met betrekking tot de gezinsindividualisering. Onder dit begrip vat men in de sociologie het verschijnsel dat het gezin zich verzelfstandigd heeft van zijn vroeger controlerende sociale omgeving (familie, buurt en kerk). Het is heel wel mogelijk dat met de genoemde instituties wel degelijk nog diepgaande bindingen aanwezig zijn, zonder dat dit uit het materiaal blijkt. Zo is het bepaald niet uitgesloten dat de contacten met familieleden dagelijks via de telefoon in plaats van het bezoek aan huis plaatsvinden. En ook dat gezinnen bijvoorbeeld niet meer samen in één huis wonen (meergeneratiehuishoudens), maar wel op één erf. Dit neemt niet weg dat uit de Volkstellingsgegevens toch een voortgaande individualisering blijkt. Er is minder inwoning, «anderen» verdwijnen uit de gezinnen. Het voert ons hier te ver volledig in te gaan op differenties in het samenwonen naar variabelen als leeftijd en burgerlijke staat, regionale spreiding en kerkelijke gezindte, sociale groep en inkomen, ontwikkelingsfase van het gezin. In de rapporten «Gescheidenen en Verweduwden» en «Huishoudenssamenstelling en samenlevingsvormen»⁴ wordt hieraan uitvoerig aandacht geschonken.

Over de geïndividualiseerde gezinnen wordt het volgende gemeld⁵:

«De geïndividualiseerde gezinnen zijn in vergelijking met de overige categorieën het meest gespreid wat de leeftijd van het gezinshoofd en de ontwikkelingsfase van het gezin betreft. Verder zijn de hoofden van de geïndividualiseerde gezinnen in het algemeen hoger opgeleid en vallen ze naar verhouding vaker in hoger geclassificeerde (en betaalde) beroepsgroepen dan de overige gezinshoofden.»

Het meest in tegenstelling daarmee zijn de primaire en secundaire gezinnen in meergezinshuishoudens. De hoofden van deze gezinnen zijn over het geheel genomen (veel) lager opgeleid en vallen in lager geclassificeerde beroepsgroepen dan de hoofden van de geïndividualiseerde gezinnen. De secundaire gezinnen zijn voornamelijk jonge gezinnen, terwijl onder de primaire gezinnen in het algemeen wat oudere gezinnen te vinden zijn. Een groot deel van de hoofden van de primaire gezinnen is dan ook gepensioneerd.»

De meergezinshuishoudens komen relatief het meest voor op het platteland in Oost- en Zuid-Nederland. Onder hen zijn de rooms-katholieken sterker en de buitenkerkelijken minder sterk vertegenwoordigd dan onder de geïndividualiseerde gezinnen.»

De gezinnen-met-anderen vallen wat veel kenmerken betreft zo'n beetje tussen de geïndividualiseerde gezinnen en de meergezinshuishoudens in. Ook onder de gezinnen-met-anderen komen naar verhouding meer rooms-katholieken en minder buitenkerkelijken voor dan onder de geïndividualiseerde gezinnen. Ze zijn dan ook relatief meer in Oost- en Zuid-Nederland geconcentreerd dan de geïndividualiseerde gezinnen, maar niet zo sterk als de meergezinshuishoudens. De hoofden van de gezinnen-met-anderen zijn vooral te vinden in de middelbare leeftijdsgroep. Het opleidingsniveau van deze gezinshoofden ligt in het algemeen iets – niet veel – hoger dan van de hoofden van de primaire en secundaire gezinnen in meergezinshuishoudens, maar lager dan dat van de hoofden van de geïndividualiseerde gezinnen.»

Hetzelfde geldt voor de beroepsclassificatie van deze gezinshoofden. De secundaire gezinnen bij niet-gezinnen vormen de opvallendste categorie. Hoewel ingedeeld bij de minder geïndividualiseerde gezinnen, blijken zij wat regionale spreiding en kerkelijke gezindte betreft zeer veel overeenkomst te

vertonen met de geïndividualiseerde gezinnen. Aan de andere kant zijn de gezinnen in deze categorie over het geheel genomen wat jonger dan de geïndividualiseerde gezinnen, terwijl er relatief gezien onder de secundaire gezinnen bij niet-gezinnen meer één-oudergezinnen te vinden zijn dan in één van de overige categorieën. Wat opleidingsniveau betreft lijken ze veel op de primaire en secundaire gezinnen in meergezinshuishoudens. Wat beroepsclassificatie betreft vallen ze tussen de geïndividualiseerde gezinnen en de meergezinshuishoudens in. Mogelijk is er t.a.v. dit laatste kenmerk enige vertekening in het spel door het hoge percentage gezinshoofden, waarvan het beroep onbekend is...».

Uit het voorafgaande blijkt dat er eerst dan duidelijke en zichtbare verschillen naar huishoudenssituatie optreden wanneer de «uitersten» van de classificaties worden gezien. Individualisatie wordt bij de hoger opgeleiden zichtbaar, het komt meer in het Westen voor dan in het Oosten en Zuiden. Buitenkerkelijken zijn meer geïndividualiseerd dan personen die behoren bij een kerkgenootschap. Enerzijds kunnen we ons afvragen of deze variabelen wel een antwoord kunnen geven op een complex sociaal verschijnsel als individualisatie, anderzijds doemt ook hier de moeilijkheid op dat de variabelen voor ons doel moeilijk «zuiver» te krijgen zijn. Individualisatie kan in grote lijnen met behulp van de gegevens van een census worden opgespoord, de sociaal-psychologische kant, de individuele beleving van dit verschijnsel dient echter via ander onderzoek te worden bekeken. Dit is ook logisch, want een Volkstelling is niet opgezet ter verwezenlijking van dit laatste. Het tweede probleem – de «zuiverheid» van de variabelen – zou theoretisch bijvoorbeeld via verdere analyses oplosbaar kunnen zijn. Gelet echter op de kwantitatieve omvang van de basisgegevens is dit louter theorie. Dit brengt ons tot de conclusie dat de auteurs de meest geëigende weg hebben gekozen bij hun analyse. Zij hebben globale – voor het beleid bruikbare – gegevens over de huishoudenssituatie in Nederland aangedragen.

Noten

¹ Bouckens-Vries, M., Verschijningsvormen van het gezin. Interimrapport censusmonografieën, Amsterdam, 1976, p. 15.
² Van 't Klooster-van Wingerden, C. M. e.a., Huishoudensvormen. Een analyse van gezinnen, andere huishoudens en alleenstaanden

op basis van de Volkstelling 1971, concept eindrapport, Wageningen, december, 1978, p. 23.

³ Van 't Klooster-van Wingerden, C. M. e.a., op cit. pp. 23–24.

⁴ Van 't Klooster-van Wingerden, C. M. e.a., op cit.

Olde Daalhuis, A. e.a., Gescheidenen en Verweduwden. Monografieën Volkstelling 1971, no. 3, 's-Gravenhage 1978.

⁵ Van 't Klooster-van Wingerden, C. M. e.a., op cit. pp. 75–76.

4. Trouwen en partnerkeuze

4.1. Inleiding

Slechts weinigen zullen in hun leven nimmer een emotionele, affectieve en/of sexuele relatie met een partner zijn aangegaan of aangaan. Deze neiging tot het aangaan van een korter of langer contact kan in vele vormen en typen van relaties gestalte krijgen. Het beschikbare materiaal van de Volkstelling 1971 is echter niet toereikend om alle samenlevingsvormen, die uit deze verschillende relaties kunnen ontstaan, te analyseren. In de volgende paragrafen wordt de analyse beperkt tot de partnerkeuze bij huwelijksluiting en de nuptialiteit. Er zijn twee censusmonografieën¹ die deze onderwerpen behandelen.

Alvorens hiertoe over te gaan, willen we een enkele opmerking maken over de recente ontwikkeling van de huwelijksfrequentie. De huwelijksfrequentie blijkt, ook onafhankelijk van de leeftijdsopbouw, belangrijk te zijn teruggelopen. Dit is uit tabel 10 af te lezen.

Tabel 10. Voor de eerste maal huwende mannen en vrouwen per 1000 ongehuwde mannen en vrouwen in iedere leeftijdsgroep 1965-1976

Leeftijd	Mannen			Vrouwen		
	1965/69	1976	afname	1965/69	1976	afname
15-19	7,5	4,1	3,4	35,7	33,7	2,0
20-24	137,7	119,3	18,4	252,9	207,9	45,0
25-29	262,4	146,0	116,4	245,5	129,9	115,6
30-49	66,0	36,5	29,5	39,9	30,8	9,1

Bron: CBS, Bevolkingsboekhouding.

Deze gegevens wijzen in de richting van huwelijksuitstel c.q. -afstel. Of zoals het CBS stelt²:

«Gedurende de afgelopen jaren lijken er veranderingen te zijn opgetreden in de betekenis welke aan het huwelijk wordt toegekend. Er wordt thans in mindere mate gehuwd. Daarnaast is de gemiddelde leeftijd bij huwelijksluiting de laatste jaren niet verder gedaald. Deze ontwikkeling staat mogelijk in verband met de tendens om alvorens te huwen te gaan samenwonen. Het is mogelijk dat in die omstandigheid de huwelijksluiting enigszins wordt uitgesteld totdat de betrokkenen bijvoorbeeld in verband met hun maatschappelijke ontwikkeling of de wens om kinderen te krijgen besluiten te huwen.»

Andere hypothesen zijn de volgende. Het zou kunnen zijn dat voor bepaalde categorieën het proces van de partnerkeuze zelf een verandering heeft ondergaan, in die zin dat samenwonen reeds gedurende dit proces plaatsvindt. Dit behoeft enige toelichting. In het interimrapport over partnerkeuze³ worden tijdens het proces van keuze drie stadia onderscheiden: de verkennende periode, de verkerende periode en de huwelijksvoorbereidingsperiode. Tijdens de eerste periode verkeert men met velen, tijdens de verkerende periode krijgt de omgang een exclusiever karakter. Door de omgeving, de ouders wordt het paar als zodanig erkend. Toch is het mogelijk de «verkering» te beëindigen, de weg terug staat nog open. Tijdens de laatste periode worden voorbereidingen tot het huwelijk getroffen, men stelt zich als het ware in op het huwelijk.

Het zou best kunnen zijn dat nu gedurende dit proces naast samenwoning met een huwelijksprospectief, ook samenwoning plaatsvindt zonder huwe-

lijksperspectief en ook zonder duidelijk de bedoeling om langdurig bij elkaar te blijven. Er is dan niet zozeer sprake van een «proefhuwelijk», maar veeleer van een experimentele fase binnen de partnerkeuze. Wisseling van partner kan plaats blijven vinden, de seksualiteit wordt uitprobeerd. Het lijkt ons niet onwaarschijnlijk dat in het algemeen het volgende voor het samenleven opgaat:

- 1e. De «klassieke» samenwoning. Deze vorm van samenleven wordt vooral in landen aangetroffen waar echtscheiding onmogelijk of moeilijk is. Men leeft samen omdat men niet kan trouwen of hertrouwen.
- 2e. Personen leven samen, maar als de omstandigheden zich wijzigen trouwen ze alsnog. Deze zijn aan te duiden met op-proef-gehuwden. Wij hebben hier te maken met «uitgestelde» huwelijken. Onder deze categorie vallen bijvoorbeeld studerende die in het huwelijk zullen treden als één van beiden is afgestudeerd, maar ook zij die gaan trouwen als ze een kind willen hebben of woonruimte e.d. ter beschikking krijgen.
- 3e. Degenen die samenleven zonder een duidelijk voornemen te hebben tot een huwelijk en eigenlijk ook niet tot een duurzame relatie, aan te duiden met experimenterende samenlevenden. Dit wil natuurlijk niet zeggen dat een overgang naar een andere vorm van samenleving niet mogelijk is.
- 4e. Degenen die uit principe niet (meer) willen trouwen.

Hier zullen wij ons verder beperken tot de ontwikkeling van de nuptialiteit of huwelijksluiting in de keuze van een huwelijkspartner. M.a.w. de intensiteit: hoeveel mannen en vrouwen sluiten een huwelijk, de localisatie (in formeel demografische zin), wanneer wordt een huwelijk gesloten en de preferentie: met wie wordt een huwelijk gesloten, worden in de volgende paragrafen aan de orde gesteld.

4.2. De huwelijksluiting (intensiteit en localisatie)

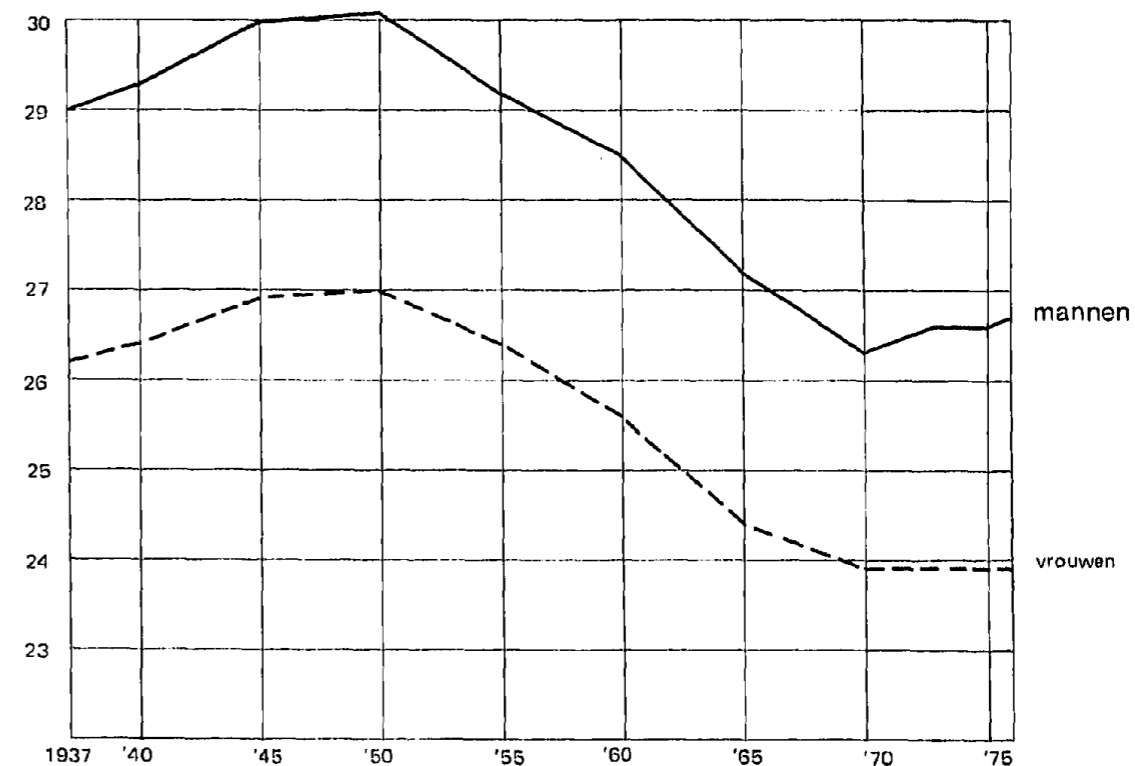
De 19e eeuw, stellen Frinking en Van Poppel⁴, wordt gekenmerkt door een grote mate van stabiliteit van de aantallen mannen en vrouwen die een (eerste) huwelijk sluiten: tussen de 86 en 88% van de mannen en 84 tot 86% van de vrouwen. Eerst aan het eind van de 19e eeuw is een stijging van de huwelijksluiting te constateren. In de 20e eeuw blijken zeer velen een huwelijk te sluiten (95% van de vrouwen en 93% van de mannen). Na 1972 lijkt er een omslag plaats te vinden. De veranderingen in de huwelijksleeftijd lopen in belangrijke mate parallel met de veranderingen in de frequentie (intensiteit). De gemiddelde huwelijksleeftijden zijn hoog (in de 19e eeuw tussen 28,0 en 29,5 jaar bij de mannen en tussen 26,5 en 28,0 jaar bij de vrouwen).

In het begin van deze eeuw kwamen nog waarden voor van resp. 27,5 en 26,0. Ofschoon bovengenoemde auteurs met andere cijfers komen dan het CBS⁵ blijkt het dat de laatste jaren – op basis van CBS-data – aan de daling van de gemiddelde huwelijksleeftijd een einde is gekomen; in 1975 en 1976 bedroeg deze voor mannen 24,8 resp. 24,9 en voor vrouwen 22,7 resp. 22,7⁶. De ontwikkeling van de gemiddelde huwelijksleeftijd van alle huwendes is in grafiek 2 weergegeven.

In de literatuur wordt weinig aandacht besteed aan het hertrouwen. Over dit verschijnsel zeggen Frinking en Van Poppel⁷ het volgende:

«De ontwikkeling van het percentage niet-eerste huwelijken wordt in de 19e eeuw voornamelijk bepaald door het sterfjepatroon. Door de stijging van de gemiddelde levensverwachting bij de geboorte vermindert het aantal in weduwstaat verkerende personen. Het aantal niet-eerste huwelijken van mannen en vrouwen per 1000 van de overeenkomstige bevolking loopt daardoor voortdurend terug. Omstreeks 1900 bedragen deze cijfers respectievelijk 16 en 9 procent. Deze ontwikkeling zet zich voort in de 20e eeuw. Daarnaast is er eveneens sprake van een vermindering van het percentage niet-eerste huwelijken van deze categorie. Als gevolg van de hoge leeftijd

Grafiek 2. Ontwikkeling van de gemiddelde huwelijksleeftijd voor mannen en vrouwen in de periode 1937–1976, Nederland

waarop mannen resp. vrouwen momenteel hun partners verliezen is de kans op het sluiten van een nieuw huwelijk aanzienlijk gedaald.

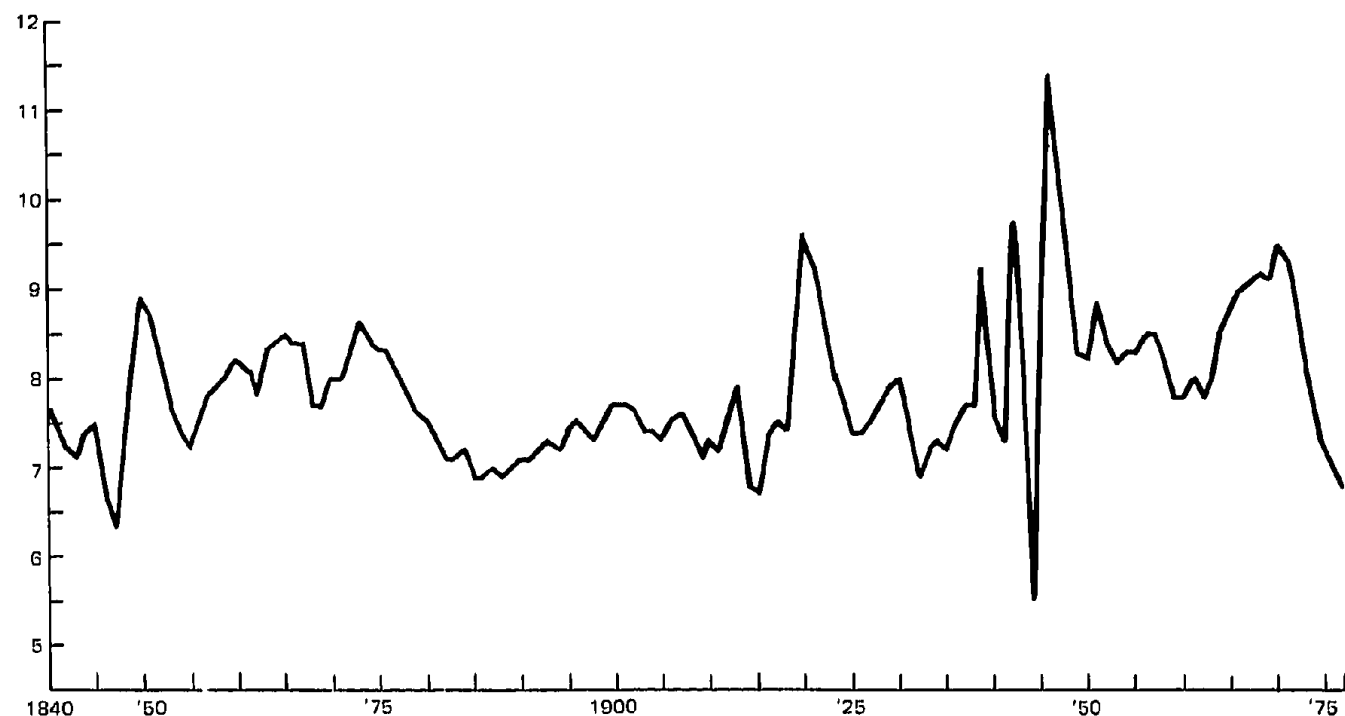
De mate waarin – na ontbinding van het huwelijk door echtscheiding – een nieuw huwelijk tot stand komt vertoont in de 20e eeuw, afgezien van tijdelijke fluctuaties, een opmerkelijke stabiliteit. In tegenstelling tot het hertrouwen van personen in weduwstaat, bestaat er weinig verschil tussen hertrouwen-intensiteit van gescheiden mannen en vrouwen. De recente daling van de intensiteit kan, in principe, beschouwd worden als een tendens tot uitstel en/of afstel. Voorlopig zijn we geneigd om veranderingen in het tijdstip van huwelijksluiting als belangrijkste oorzaak van deze ontwikkeling aan te duiden. Deze uitspraak steunt voornamelijk op de veronderstelde analogie met de huwelijksluiting van ongehuwden.»

Frinking en Van Poppel gaan bij hun analyse uit van geboortengeneraties. De methode (de geboortecohort benaderingswijze) schakelt tijdelijke schommelingen uit (vooral incidentele factoren zoals oorlogen en recessies veroorzaken schommelingen als de huwelijksluiting op deze transversale wijze wordt gezien) en geeft een duidelijk beeld ten aanzien van structurele veranderingen aangaande de huwelijksintensiteit – hier van eerste huwelijken – in de tijd. Van belang is dat de longitudinale analyse-methode is toegepast op materiaal van de Volkstelling 1971.

Frinking en Van Poppel⁸ (pp. 254–255) kwamen m.b.t. de classificaties tot de volgende conclusies:

«In de 4 door ons onderscheiden periodes (1950–54, 1955–59, 1960–64 en 1965–69) constateren we een lichte vermindering van de verschillen in huwelijksleeftijd tussen de kerkelijke gezindten, tussen de sociale beroepsgroepen (althans bij de vrouwen) en tussen de provincies (eveneens alleen bij de vrouwen). Van toenemende verschillen in huwelijksleeftijd is sprake tussen sociale groepen en tussen de opleidingsniveaus der mannen. De groepen

Grafiek 3. Aantal huwelijken per 1000 van de gemiddelde bevolking in Nederland voor de periode 1840-1977

die het meest deel hebben gehad aan de geweldige daling der huwelijksleeftijd in Nederland in de jaren 1950-1970 zijn wat betreft kerkelijke gezindte de rooms-katholieken en gereformeerden (terwijl de onkerkelijken wat achterblijven) en wat betreft sociale beroepsgroep de lage employé's, weinig verdienende arbeiders en landarbeiders (bij de mannen) en de middelbare employé's en niet-meer-werkende vrouwen met lage opleiding (bij de vrouwen). Achterblijvers zijn hier grote zelfstandigen, hoge employé's en wetenschappelijke vrije beroepen (bij de mannen) en arbeidsters en medewerkende gezinsleden (bij de vrouwen). Bij de mannen hebben de laag opgeleide personen iets meer aan de daling der huwelijksleeftijd deel gehad dan de hoogste niveaus. Sterk dalende huwelijksleeftijden vonden we ook in de plattelandsgemeenten en de grote steden, terwijl forensengemeenten bij deze ontwikkeling wat achterbleven.

Wat betreft de provincies kenmerken Noord-Brabant en Limburg (m.n. bij de mannen) zich door een wat grotere afname der huwelijksleeftijd en Utrecht (mannen) en Drenthe (vrouwen) door een wat geringere.

Voor wat betreft de frequentie waarin eerste huwelijken door de verschillende sociale groepen gesloten worden constateren we (in de generaties geboren in 1925 en eerder) over het algemeen een tendens tot nivellering. Zo halen de rooms-katholieken een belangrijk deel van hun achterstand op de onkerkelijken in, gaan landarbeiders en employé's meer dan vroegere generaties tot sluiting van een huwelijk over (maar blijven zij achterstand houden op zelfstandigen buiten de landbouw, wetenschappelijke vrije beroepen en grote landbouwers).

De verschillende opleidingsniveaus krijgen bij de mannen een bijna identieke huwelijksfrequentie; alleen mannen met lagere-schoolopleiding kennen een duidelijk geringere huwelijksfrequentie. Bij de vrouwen constateren we een sterke negatieve relatie tussen opleidingsniveau en huwelijksfrequentie en dit sterker bij de beroepsgerichte opleidingen. De urbanisatiegraad heeft in vergelijking met vroeger minder invloed op de huwelijksfre-

quentie. De forensengemeenten tellen bij de mannen de hoogste, bij de vrouwen de laagste huwelijksfrequentie, terwijl in plattelandsgemeenten bij mannen de laagste, bij vrouwen de hoogste huwelijksfrequentie waarneembaar is. De huwelijksfrequentie is m.n. toegenomen in de kleinste, het minst toegenomen in de qua inwonertal grootste gemeenten. Ook de provinciale verschillen in huwelijksfrequentie zijn sterk verminderd, m.n. door de sterke toename van het percentage gehuwden in de zuidelijke provincies.

Voor wat betreft de niet-eerste huwelijken constateren wij in de periode 1965-69 zowel verschillen in de frequentie van vóórkomen als in de leeftijd bij sluiting van het huwelijk tussen de verschillende religies, sociale groepen, opleidingsniveaus, urbanisatiegraad en woonprovincie.»

In tegenstelling tot waarschijnlijk alle andere censusmonografieën kunnen wij zeggen dat de analyse naar huwelijksluiting zoals Frinking en Van Poppeel hebben gehanteerd, geen ontleding van secundair materiaal is. Integendeel, de verzamelde gegevens van een Volkstelling lenen zich bij uitstek voor een formeel-demografische benadering van de huwelijksluiting ten aanzien van de aspecten intensiteit en localisatie.

Toch is hier ook de belangrijkste conclusie dat ten aanzien van de differentieële huwelijksluiting een algemene nivellering optreedt m.b.t. de variabelen. Een constatering die, zoals is gebleken, ook in andere censusmonografieën naar voren komt. De ontwikkelingen na de Volkstelling 1971 zijn m.b.t. de nuptialiteit van betekenis, voor het eerst sinds jaren is een duidelijke daling in de frequentie van de huwelijksluiting opgetreden. Daarom is het van belang dat na de komende Volkstelling een vervolgonderzoek naar de ontwikkeling van de nuptialiteit geëntameerd wordt.

4.3. De partnerkeuze (preferentie)

Naast de intensiteit en de localisatie speelt een derde factor een rol bij het trouwen: de preferentie of voorkeur van het individu voor de ander. Deze preferentie wordt aangeduid met partnerkeuze. Drie kenmerken van huwelijkspartners worden hier aan de orde gesteld, nl.: leeftijd, kerkelijke gezindte en opleidingsniveau. De gegevens zijn ontleend aan de censusmonografie «Wederzijdse kenmerken van huwelijkspartners».

In tabel 11 zijn alle bestaande huwelijken gerubriceerd naar het leeftijdsverschil tussen de echtgenoten. Hieruit blijkt duidelijk dat in de meeste gevallen de man ouder tot veel ouder is dan de vrouw. Dit gegeven heeft belangrijke consequenties, vooral t.a.v. de huwelijks- en hertrouwkansen.

Tabel 11. Bestaande huwelijken naar leeftijdsverschil tussen echtgenoten

Leeftijdsvorschil	1960	1971
Man ouder: 15 jaar of meer	1,6	1,3
10-15 jaar	4,2	3,5
5-9 jaar	21,0	20,2
1-4 jaar	45,6	48,6
Man en vrouw in hetzelfde jaar geboren	10,0	10,5
Man jonger: 1-4 jaar	14,8	13,5
5-9 jaar	2,4	2,0
10 jaar en meer	0,4	0,4

Bron: CBS, Volkstelling 1960 en 1971.

Het leeftijdsverschil tussen de echtgenoten neemt dus enigszins af.

De partnerkeuze kan in termen van vraag en aanbod bestudeerd worden. De partnerkeuze is voor een deel afhankelijk van de grootte van een bepaalde groepering, klasse of categorie. Het ligt voor de hand dat het aanwezige aantal ongehuwde mannen en vrouwen binnen een bevolking van betekenis kan zijn voor de vraag en het aanbod. Verstoringen in de geslachts- en leeftijdsopbouw van de bevolking kunnen tot problemen aanleiding geven bij het al dan niet verwerven van een huwelijkspartner. In Frankrijk na Wereld-

oorlog I en Duitsland na Wereldoorlog II zijn dergelijke moeilijkheden opgetreden. Door de oorlogshandelingen waren nl. vele mannen gesneuveld. Hierdoor ontstond een overschot aan ongehuwde vrouwen en weduwen van bepaalde leeftijdsgeneraties. Deze vrouwen zijn bij trouwen respectievelijk hertrouwen aangewezen op andere geboortengeneraties mannen dan gebruikelijk. Er ontstond een verstoring van de huwelijksmarkt. In Nederland is een dergelijke storing door oorlogshandelingen niet opgetreden⁹. Wel blijkt dat door de hogere sterftcijfers onder de mannelijke bevolking een overschot ontstaat aan vrouwen in de hogere leeftijdsklassen; door deze ontwikkeling is de hertrouw- en trouwkans bij de oudere vrouwen laag. Van betekenis is ook het feit dat mannen kennelijk zelden een oudere huwelijkspartner wensen. Waren mannen meer bereid, oudere vrouwen te trouwen dan zou de huwelijks- en hertrouwkans van de «oudere» generaties vrouwen belangrijk kunnen toenemen. Dit blijkt – indirect – uit tabel 12.

Tabel 12. De uiteindelijke huwelijks- en hertrouwkans naar geslacht, leeftijd en burgerlijke staat 1948–1975

Leeftijd	Ongehuwd		Verweduwd		Gescheiden	
	48/49	71/75	48/49	71/75	48/49	71/75
Mannen						
25	0,938	0,790	0,995	0,990	0,996	0,989
30	0,851	0,449	0,994	0,973	0,994	0,972
35	0,660	0,300	0,984	0,927	0,986	0,935
45	0,261	0,118	0,852	0,684	0,892	0,781
65	0,011	0,014	0,083	0,137	0,167	0,297
Vrouwen						
25	0,857	0,771	0,930	0,612	0,990	0,936
30	0,648	0,517	0,814	0,426	0,965	0,844
35	0,412	0,336	0,629	0,275	0,887	0,717
45	0,143	0,139	0,274	0,123	0,566	0,428
65	0,005	0,011	0,012	0,023	0,052	0,046

Bron: CBS, Bevolkingsboekhouding.

Uit tabel 12 blijkt echter ook dat er geen sprake is van een toenemende huwelijks- of hertrouwkans. Ten aanzien van de nimmer gehuwden geldt dat naarmate een grotere afstand ontstaat van de gemiddelde huwelijksleeftijd, de kans om te trouwen snel daalt. Bij degene die een huwelijk achter de rug heeft blijkt vooral een afname in de hertrouwkans op te treden bij de weduwen en in mindere mate bij de weduwnaars. Een hoge hertrouwkans blijken de gescheidenen te hebben.

In de combinaties naar burgerlijke staat bij huwelijksluiting zijn aanzienlijke veranderingen opgetreden. Centraal hierbij staat de afname van de verweduwing, de toename van de echtscheiding en recent de afname van de eerste huwelijken. Het behoeft geen nadere toelichting dat een dergelijke ontwikkeling van invloed is geweest op de partnerkeuze.

In tabel 13 zijn de veranderingen in het huwen naar burgerlijke staat aangegeven.

Hieruit blijkt dat de gescheidenen in 1971 bij 7,2% van de huwelijken waren betrokken. Dit aandeel groeide tot 11,4% in 1976. De combinatie gescheiden x ongehuwd nam in dezelfde periode toe van 4,7% tot 7,0%. De conclusie lijkt op zijn plaats dat gescheidenen de voorkeur geven aan ongehuwden of aan degenen met dezelfde burgerlijke staat. Het aandeel van de verweduwen blijft stabiel.

Het aandeel van de niet-eerste huwelijken is na 1971 aanzienlijk toegenomen. Dit is toe te schrijven aan de – in absolute zin – afname van de eerste huwelijken en aan de toename van het aantal gescheidenen die zich op de

Tabel 13. Huwelijken naar burgerlijke staat der huwendes in procenten, periode 1811–1971 Nederland

Jaar	1	2	3	4	5	6	7	8	9 ¹
1811	74,5		7,0		12,6		5,9 ²		
1881	82,2	3,9		0,1	9,0	4,4		0,1	0,2
1891	84,7	3,1		0,3	7,5	3,8		0,1	0,3
1911	89,2	1,9		0,6	4,6	2,3		0,2	0,8
1921	88,1	1,7		0,9	4,7	2,3		0,4	1,3
1931	88,4	1,0		1,3	4,0	1,8		0,6	1,9
1941	88,9	0,9		1,4	3,3	1,4		0,6	2,2
1951	86,1	1,2		2,5	2,3	1,4		0,8	3,0
1961	90,2	0,5		1,6	1,6	1,1		0,6	2,4
1971	90,6	0,3		1,9	1,0	0,9		0,5	2,8
1975	87,4	0,3		2,6	0,8	0,8		0,6	4,1
1976	86,6	0,3		2,8	0,8	0,8		0,6	4,2

¹ 1 = huwelijk tussen jongmans en jonge dochters

2 = huwelijk tussen jongmans en weduwen

3 = huwelijk tussen jongmans en gescheiden vrouwen

4 = huwelijk tussen weduwnaars en jonge dochters

5 = huwelijk tussen weduwnaars en weduwen

6 = huwelijk tussen weduwnaars en gescheiden vrouwen

7 = huwelijk tussen gescheiden mannen en jonge dochters

8 = huwelijk tussen gescheiden mannen en weduwen

9 = huwelijk tussen gescheiden mannen en gescheiden vrouwen.

² eerder gehuwd geweest zijnden.

Bron: CBS, Bevolkingsboekhouding.

huwelijksmarkt bewegen. Uit gegevens uit de lopende statistiek blijkt dat zich belangrijke veranderingen in de partnerkeuze hebben voorgedaan m.b.t. de variabelen leeftijd en burgerlijke staat. Hierboven werd een daling van de gemiddelde huwelijksleeftijd geconstateerd, nu blijkt dat ook het leeftijdsverschil tussen man en vrouw een (geringe) afname vertoont. De variabelen kerkelijke gezindte en onderwijsniveau m.b.t. de bestaande huwelijken geven een beeld te zien dat duidt op een sterke mate van homogamie (gelijke kenmerken van partners) bij de partnerkeuze, zoals ook uit de grafiek blijkt. Met betrekking tot de kerkelijke gezindte zijn de bewegingen in een grafiek weergegeven. Let wel, het betreft hier bestaande huwelijken¹⁰.

Naast het feit dat het soort-zoekt-soort principe zeker een rol speelt, vinden er ook tijdens de duur van het huwelijk veranderingen plaats die, vooral t.a.v. de kerkelijke gezindte, een homogeniserende werking hebben. Dit komt naar voren in het rapport «Wederzijdse kenmerken van huwelijkspartners». Wij citeren¹¹:

De variabele kerkelijke gezindte blijkt een sterk homogeniserende werking¹² (naast de variabele leeftijd) te bezitten. Het duidelijkst komt dit tot uiting bij de eerste huwelijken, maar ook bij de niet-aerste huwelijken is deze werking groot. Men trouwt, uitgaande van de berekeningswijze naar indifférentie-indices, in Nederland significant meer met geloofsgenoten. Een – in relatief opzicht – belangrijke verandering heeft zich in de zestiger jaren voltrokken, de huwelijksluiting vond minder tussen geloofsgenoten plaats dan voorheen. Maar nog steeds wordt duidelijke voorkeur gegeven aan gelijken.»

Van belang is ook dat¹³:

«Indien er gemengd wordt gehuwd dan vindt dit de laatste jaren veel meer naar willekeur plaats. De ontkerkelijking en secularisatie hebben zich ook in deze zin ontwikkeld, er zijn geen verborgen sympathieën of antipathieën meer. Hierbij moeten we wel zeggen dat de gereformeerden (mannen en vrouwen) en de katholieke vrouwen een uitzondering op de regel vormen. Gereformeerden tonen een voorkeur voor hervormden, katholieke vrouwen voor buitenkerkelijke mannen. Bovendien kon worden geconstateerd dat vrouwen meer gemengd huwen dan mannen met uitzondering van de buitenkerkelijke vrouwen.»

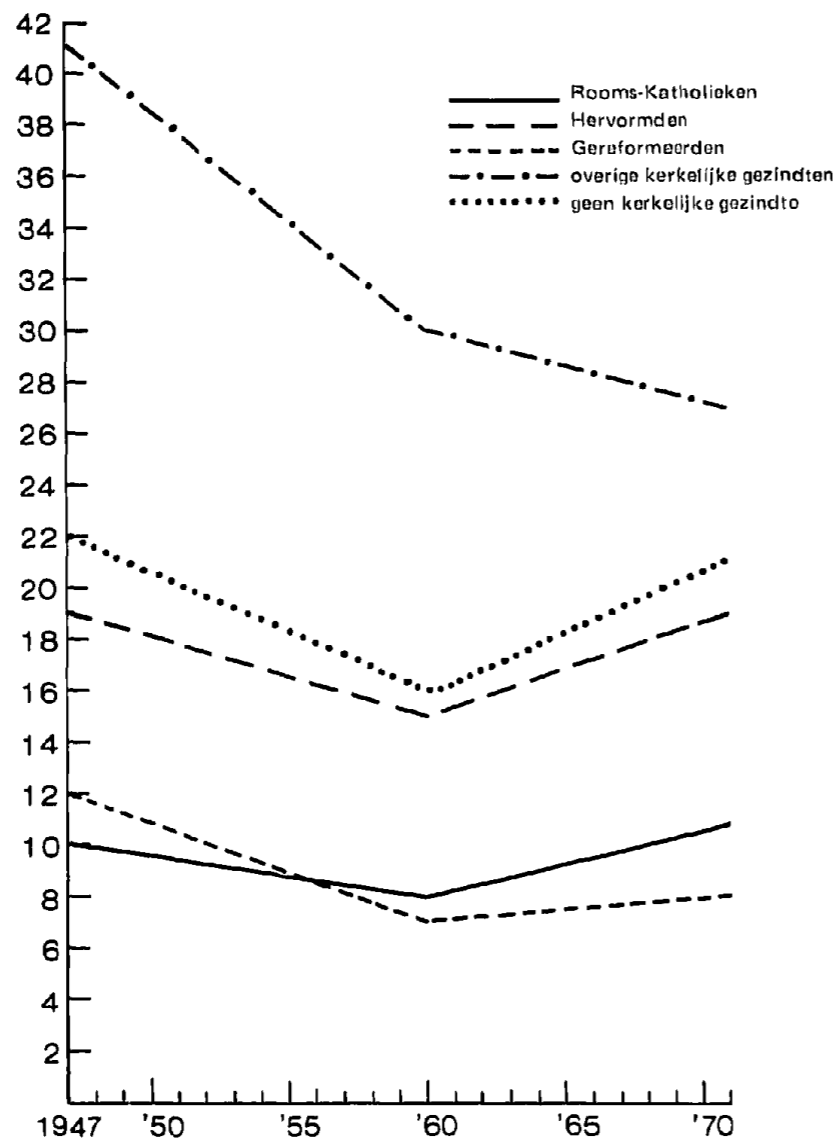
De eerder gesignaleerde homogeniserende werking kan ook t.a.v. het opleidingsniveau worden vastgesteld:

«Deze werking is echter veel minder dan de kerkelijke gezindte. Twee onderscheidingen vallen op. De academicae en degenen met lager onderwijs (mannen en vrouwen) trouwen sterk met gelijken. Daarnaast zien we de vrouw meer opwaarts huwen dan de man, met uitzondering van de laagste onderwijsniveaus. Tussen 1959 en 1971 heeft zich een algemene verhoging van het onderwijsniveau voorgedaan. Uit de proeftelling, voorafgaande aan de Volkstelling 1960, bleek dat veel meer dan de helft (57%) van de echtparen alleen lager onderwijs met goed gevolg had doorlopen. In 1971 was dit percentage afgenomen tot 38%. In 1971 kon, eveneens als in 1959, worden vastgesteld dat mannen in het algemeen een hoger diploma bezaten dan

vrouwen. Bepaald spectaculair zijn de veranderingen die zich met betrekking tot de jongste huwelijkscohorten hebben voltrokken. Slechts 19% van de huwelijken die na 1960 zijn gesloten bestond uit de combinatie: man lager niveau – vrouw lager niveau. Het modale patroon is nu geworden dat man en vrouw een diploma bezitten van het uitgebreid lager onderwijs (LTS, huishoudschool). Daarnaast blijkt meer dan 25% van de mannen en 19% van de vrouwen minimaal een diploma van een middelbare school te bezitten. De vrouwen die meer opwaarts huwen hebben in het algemeen geen beroeps- onderwijs, maar algemeen vormend onderwijs (ULO, MAVO, MMS, HBS, HAVO e.d.) gevolgd...»¹⁴.

Over de ontwikkelingen m.b.t. de variabele «kerkelijke gezindte» na 1971 is informatie te verkrijgen uit de cijfers over de gesloten huwelijken. Hieruit is een gestage toename van het kerkelijk-gemengde huwelijk af te lezen zoals uit tabel 14 blijkt. Wel dient te worden opgemerkt dat bij de analyse uitgegaan is van indifferentie-indices. De maat – die overigens niet zo geavan-

Grafiek 4. Indifferentie-indices naar kerkelijke gezindte van alle bestaande huwelijken t.t.v. volkstellingen 1947, 1960 en 1971

ceerd is – geeft de verhouding weer tussen het aantal gehuwden binnen een bepaalde groepering en het totaal aantal gehuwden. Voor een uitvoerige beschrijving kan Dekker¹⁵ worden geraadpleegd. Met veel geavanceerde technieken gaat Brackel te werk, zie hiervoor zijn dissertatie¹⁶. Dat voor de indifferentie-index als analyse-methode gekozen is, spruit voort uit het poggen aansluiting te zoeken bij het geformuleerde van Dekker.

Tabel 14. Kerkelijk-gemengde huwelijken in procenten naar jaar van huwelijksluiting en kerkelijke gezindte, Nederland 1951–1976

Jaar	R.K.	N.H.	Gerof.	Overige	Isrl.	Geen	Totaal
1951	10,9	23,6	25,5	60,8	30,5	36,2	21,7
1961	10,6	28,3	24,5	59,9	37,0	33,9	22,0
1971	17,9	39,8	35,5	59,0	45,9	34,2	29,1
1976	20,1	46,6	39,7	52,5	67,3	36,3	32,3

Bron: CBS, Bevolkingsboekhouding.

In combinatie met de gegevens van de Volkstelling wordt het nu des te meer duidelijk dat de verschillen die tussen de bestaande huwelijken en de gesloten huwelijken zichtbaar worden niet alleen in statistische zin een betekenis hebben. Tijdens de duur van het huwelijk treedt er een homogeniserende werking op bij de «veranderbare» variabelen (vooral kerkelijke gezindte en in veel mindere mate onderwijsniveau).

Noten

¹ Frinking, G. A. B. en F. W. A. Van Poppel, Een sociaal-demografische analyse van de huwelijksluiting in Nederland. Monografieën Volkstelling 1971, 's-Gravenhage 1979.
² De Hoog, C., Wederzijdse kenmerken van huwelijkspartners. Monografieën Volkstelling 1971, 's-Gravenhage 1979.
³ CBS, Demografie van Nederland 1977. In: Maandschrift CBS, april 1978, pp. 287–288.
⁴ De Hoog, C., Partnerkeuze. Interimrapport censusmonografie, Amsterdam, 1974, pp. 12–15.
⁵ Frinking, G. A. B. en F. W. A. Van Poppel, Op. cit. p. 179.
⁶ CBS, Gegevens ontleend aan diverse Statistische Zakboeken.
⁷ CBS, Op. cit.
⁸ Frinking, G. A. B. en F. W. A. Van Poppel, Op. cit. pp. 179–180.

⁹ Frinking, G. A. B. en F. W. A. Van Poppel, Op. cit. pp. 181–182.
¹⁰ Brackel, P. O. M., Huwelijkskans en partnerkeuze. Nijmegen, 1970.
¹¹ Het gaat hier om een essentie. De analyse-eenheid betreft huwelijken die in het verleden (gemeten vanaf het moment van de Volkstelling) gesloten zijn. Dit impliceert dat de factor tijd een – waarschijnlijk niet geringe invloed heeft op de nu aanwezige en genoteerde kenmerken van huwelijkspartners. Het is duidelijk dat huwelijken tussen bijvoorbeeld een veel oudere man en een relatief jonge vrouw een veel mindere duur kunnen hebben dan tussen partners die ongeveer van gelijke leeftijd zijn. De sterfte veroorzaakt in het aanwezige bestand huwelijken voor een schifting die op zich zelf homogeniserend is. Daarnaast kunnen staande het huwelijk veranderingen optreden.

Partners kunnen overgaan tot een andere kerk etc. dan t.t.v. de sluiting van het huwelijk etc. Ook hier is dus een homogeniserende werking aanwezig.
¹² De Hoog, C., Wederzijdse kenmerken, op. cit. p. 56.
¹³ Onder homogamie wordt hier verstaan het hebben van gelijke (sociale) kenmerken van huwelijkspartners zoals een gelijke kerkelijke gezindte of opleidingsniveau.
¹⁴ De Hoog, C., Op. cit. p. 56.
¹⁵ De Hoog, C., Op. cit. pp. 56–57.
¹⁶ Dekker, G., Het kerkelijk gemengde huwelijk in Nederland. Meppel, 1965.
¹⁷ Brackel, P. O. M., Op. cit.

5. Huwelijksvruchtbaarheid en gezinsgrootte

5.1. Inleiding

Een van de meest in het oog lopende veranderingen op demografisch terrein is, in de afgelopen jaren, de versnelde daling van de huwelijksvruchtbaarheid geweest. In de hoofdstukken twee en drie is reeds ingegaan op de invloed hiervan ten aanzien van de huishoudens. Hier wordt meer in detail een beeld gegeven van de ontwikkelingen met betrekking tot de vruchtbaarheid. Uit verschillende bronnen zijn voor de periode 1960-1977 twee omslagpunten waar te nemen, die de ontwikkeling van de «hoge» vruchtbaarheid in ons land tot het «normale» Westeuropese niveau markeren. De eerste versnelling van de daling vindt omstreeks 1965 plaats. Deze daling valt samen met de explosieve verspreiding van de orale anti-conceptie, in het normale spraakgebruik met de «pil» aangeduid. Deze daling betrof vooral de tweede en later geboren. De tweede versnelde daling valt in 1970. Ditmaal zijn ook de eerstgeborenen hierbij betrokken. In tabel 15 en grafiek 5 zijn de recente vruchtbaarheidsontwikkelingen weergegeven¹.

Tabel 15. Aantal geboorten per 1000 inwoners naar rangnummer 1960-1977

	60/64	65/69	1970	1975	1977
1e kind	6,7	7,3	7,1	5,6	5,3
2e en 3e kind	9,3	8,8	8,9	6,5	6,5
4e en volgende	4,9	3,0	2,2	0,9	0,7
geboortencijfer	20,9	19,2	18,3	13,0	12,5

Bron: CBS, Bevolkingsboekhouding.

Ook uit de leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers blijkt de daling duidelijk te zijn af te lezen, zoals de volgende gegevens aantonen².

Tabel 16. Leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers en leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheidscijfers (. .) voor 1960-1975

Leeftijd	1960	1965	1970	1975
15-19	14 (518)	19 (489)	19 (411)	13 (268)
20-24	118 (321)	137 (314)	134 (258)	98 (184)
25-29	207 (266)	206 (252)	183 (217)	138 (166)
30-34	152 (175)	137 (155)	107 (120)	61 (68)
35-39	88 (101)	72 (82)	48 (54)	20 (22)
40-44	33 (38)	24 (27)	14 (16)	5 (5)
45-49	3 (3)	2 (2)	1 (1)	0 (0)

Bron: CBS, Bevolkingsboekhouding.

Hoe groot de recente dalingen zijn geweest geeft Santow³ aan. Zij zegt hierover: «Als de bevolking van 1975 dezelfde huwelijksvruchtbaarheid had gehad als de bevolking van 1960 dan zou het geboortencijfer tweemaal zo hoog zijn geweest» (dus 26,0 i.p.v. 13,0). Het is dus onjuist om de daling toe te schrijven aan structurele variabelen (bevolkingsopbouw, aantal vruchtbare vrouwen, aantal gezinnen). Het is niet voorbarig om te zeggen dat zich na 1965 welhaast een «ideaal contraceptief klimaat» heeft ontwikkeld.

Naast het gebruik van de pil (in verschillende variaties o.a. de zogenaamde «prikpil») en de verruimde mogelijkheden tot zwangerschapsonderbre-

king heeft ook de toepassing van sterilisatie invloed op de geboorten. Schnabel komt tot een berekening van 17 000 abortussen in 1976, Ketting⁴ komt tot een lager aantal, Scholtmeyer en Wagenaar⁵ constateren dat zich in 1976 55 000 personen (vooral mannen) hebben laten steriliseren.

Het is evenwel terecht dat Santow⁶ desondanks het volgende opmerkt: «Toch is de bewering dat de introductie van gemakkelijk toepasbare en effectieve anti-conceptionele middelen, zoals de pil, de oorzaak was van de daling in het geboortencijfer zeker niet gerechtvaardigd. Het geboortencijfer daalde immers al in de vijftiger jaren en in het begin van de zestiger jaren.»

Hierbij komen we bij het theoretisch kader dat de demografen Davis en Blake⁷ verschaffen. Kortweg stellen zij dat naast deze factoren (naast het beschikbaar zijn en cognitieve kennis hebben van anti-conceptie worden hier ook de opbouw van de bevolking naar geslacht, burgerlijke staat en leeftijd en de huwelijkssluiting toegerekend), culturele variabelen een beslissende rol spelen. Het gebruik van contraceptie hangt ten nauwste samen met het waarden- en normenstelsel. De sociaal-psychologische variabelen (culturele variabelen) zoals de wensen ten aanzien van het kindertal en de spreiding van het kindertal bepalen in hoge mate de veranderingen in het reproductiepatroon. In het eindrapport over geboortenintervallen is gepoogd de spreiding van het kindertal binnen het huwelijk te bezien. De auteurs⁸ Frijling en Zandanel onderscheiden zeven patronen van gezinsopbouw. De algemene ontwikkeling in het aantal levendgeborenen is in grafiek 5 weergegeven.

Zoals uit schema 1 blijkt, zijn deze patronen gebaseerd op de lengte van twee, in sommige gevallen drie intervallen.

Schema 1. Operationalisatiepatronen van gezinsopbouw

Patroon-nummer	Lengte 1e interval	Lengte 2e interval	Lengte 3e interval
1	0-12 mnd. ¹	t/m 36 mnd.	—
2	13-36 mnd.	t/m 36 mnd.	t/m 36 mnd.
3	0-12 mnd.	37 ⁺ mnd.	—
4	13-36 mnd.	t/m 36 mnd.	37 ⁺ mnd.
5	13-16 mnd.	37 ⁺ mnd.	—
6	37 ⁺ mnd.	t/m 36 mnd.	—
7	37 ⁺ mnd.	37 ⁺ mnd.	—

¹ In noot 9 worden de gehanteerde termen verklaard.
Bron: Volkstelling 1971.

Er moet worden opgemerkt dat we hier te maken hebben met een schematische voorstelling. Het operationaliseren van gezinspatronen is en blijft een arbitraire kwestie.

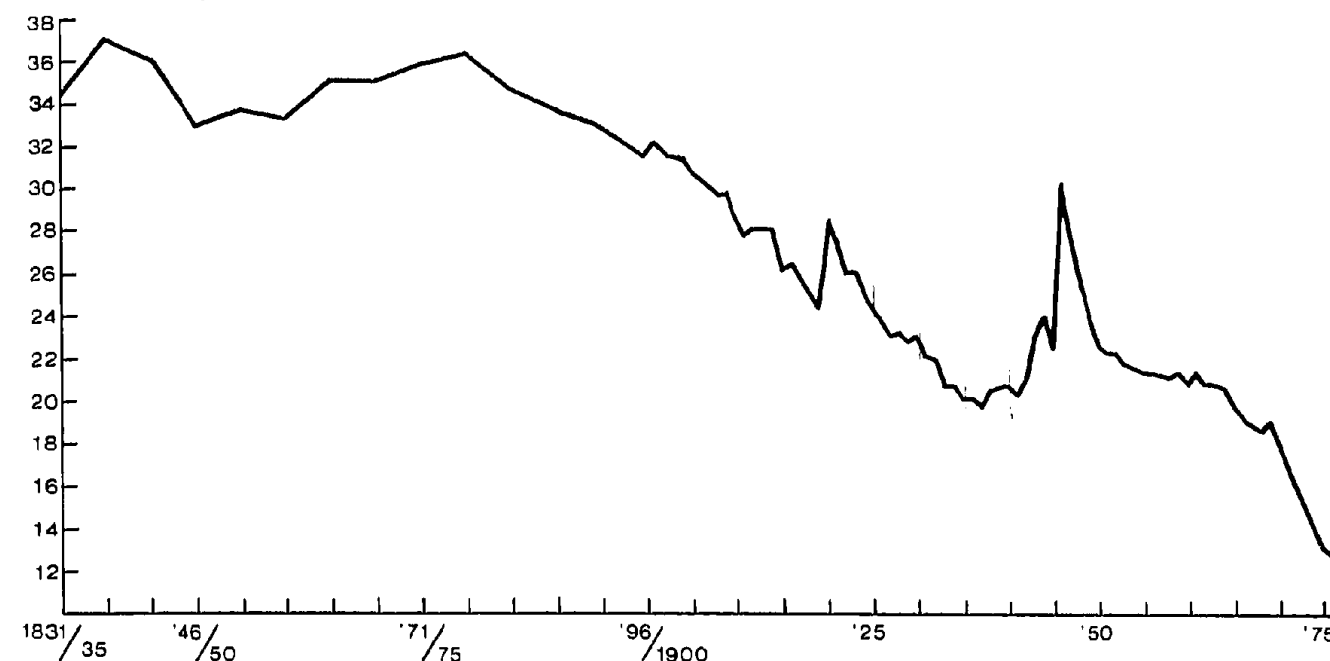
Deze zeven patronen kunnen als volgt worden omschreven⁹:

Onder patroon 1 vallen die mensen die binnen één jaar na huwelijkssluiting hun eerste kind ter wereld brengen en binnen drie jaar hun tweede kind. Met enige zekerheid kan gesteld worden dat dit patroon voor het merendeel wordt ingevuld door huwelijkspartners die geen anti-conceptionele middelen of methoden hebben gebruikt of daarin hebben gefaald. Omtrent de motieven kan men uiteraard niets zeggen, maar een grote groep uit dit patroon zal bestaan uit zogenaamde «gedwongen» huwelijken waarvan de partners – gewild of niet gewild – hun tweede kind niet uitstelden.

Een zekere «traditionele» gedragswijze kan hier niet ontkend worden: als belangrijke functie van het huwelijk wordt het kinderen krijgen gezien. Vooral de kinderrijke gezinnen zullen dit patroon vullen, families met vier, vijf of meer kinderen.

Grote gelijkenis met patroon 1 vertoont patroon 2. Zij verschillen echter in die zin dat het eerste kind binnen patroon 2 duidelijk gepland is, al vroeg in het huwelijk. Het behelst dus voor een groot deel de mensen die, hoewel ze

Grafiek 5. Aantal levendgeborenen per 1000 van de gemiddelde bevolking in Nederland voor de periode 1831-1977

in staat bleken te zijn hun kinderen te «plannen», vrij kort na elkaar minstens drie kinderen wensten te krijgen, de zogenaamde «number planners»: men mag verwachten dat bij dit patroon veelal gezinnen met drie en vier kinderen voorkomen.

Tot patroon 3 worden die mensen gerekend met een kort (en dus vermoedelijk niet gepland) eerste interval, waarna het tweede kind werd uitgesteld. Een soort «reactiepatroon» dus, met veel «gedwongen» huwelijken of «spijt-hebbers». Het is ook nog mogelijk dat het mensen betreft die heel bewust – en reeds vroeg na de huwelijkssluiting – slechts één kind willen hebben, maar het betreft dan een groep die, wat omvang betreft, geen rol van betekenis speelt.

In patroon 4 huizen voornamelijk de mensen met twee, hooguit drie kinderen, waarvan de eerste twee reeds vroeg in het huwelijk zijn gepland. Het uitstel (afstel) van het derde kind duidt op een «rationeel» handelen: de huwelijkspartners zijn fecund gebleken en weten doelbewust en effectief anti-conceptie toe te passen.

Een nog effectiever handelen kan toegeschreven worden aan mensen, die het gezinspatroon 5 vertonen: waarschijnlijk het eerste kind gepland met uitstel (afstel) van het tweede kind, het één-kinds gezin dus (met eventuele «nakomertjes»). Daar er echter blijkt verschillende onderzoeken weinig gezinnen voorkomen die het voornemen koesteren om maar één kind te krijgen, moet het relatief groot aandeel van dit patroon in de totale patronenset aan andere oorzaken worden toegeschreven. Hierop zal later dieper worden ingegaan.

Patroon 6 herbergt die gezinnen die het kinderen krijgen weten uit te stellen tot geruime tijd na de huwelijkssluiting. Dus een wel zeer rationeel en effectief «planningsgedrag», dat geacht mag worden vooral bij latere huwelijkscohorten meer voor te komen.

Bij het laatste patroon 7, vinden die mensen onderdak die men «sub-fecund» zou kunnen noemen: langere tijd na het huwelijk komt het eerste kind, het tweede kind laat ook op zich wachten.»

Nadrukkelijk dient te worden vermeld dat het hier niet gaat om de lengte

5.2. Geboorte-intervallen

van elk geboorteninterval afzonderlijk. De intervallen zijn gemeten vanaf het tijdstip van huwelijksluiting. Bezien we de verdeling van deze gezinsopbouwpatronen per huwelijkscohortperiode op basis van de Volkstelling 1971 en het NOVOM-onderzoek 1975, dan zijn een aantal ontwikkelingen zichtbaar¹⁰.

Tabel 17. Gezinsopbouwpatronen per huwelijkscohortperiode

Patroon-nummer	Volkstelling 1971 Cohort:			Novom 1975 Cohort:		
	1950/54	1955/59	1960/64	1963/65	1966/69	1970/73
1	21,5	23,2	25,2	23,8	19,9	16,0
3	14,4	13,5	14,1	16,9	12,5	20,2
2 + 4	24,7	26,5	26,4	26,0	27,7	12,9
5	21,8	20,3	19,7	17,1	20,8	42,9
6	5,4	5,7	4,8	7,0	6,4	0,1
7	12,1	10,9	9,7	9,1	12,7	7,9

Bron: Volkstelling 1971; NOVOM-onderzoek 1975.

Ofschoon de NOVOM-gegevens op een veel kleiner aantal personen zijn gebaseerd, is een vergelijking in de tijd met gegevens van de Volkstelling 1971 niet onzinnig. Allereerst blijkt het aantal huwelijken waarin «snel» twee kinderen worden geboren (patroon 1) belangrijk te zijn afgenomen. Deze afname kan worden verwacht op basis van de ontwikkeling van de zogenaamde gedwongen huwelijken, zoals eerder is vermeld. Dit blijkt ook uit de afname van het aandeel van patroon 3. Daarnaast blijkt uit de ontwikkeling van de overige patronen een uiteraard logische toename van geboortenplanning direct na huwelijksluiting. Hierbij valt op te merken dat ook de patronen 6 en 7 (relatief lang uitstel eerste geboorte) een niet onaanzienlijke groei hebben vertoond (1960/1964: 14,5%; 1966/1969: 19,1%). Het lijkt in dit verband onjuist om hier te spreken over alleen subfecunditeitspatronen. Het is duidelijk dat we hier ook te maken hebben met personen die «geruime» tijd na huwelijksluiting aan de gezinsopbouw zijn begonnen, zonder verminderd vruchtbaar te zijn. Dit geldt tot 1966/69. Bepaald opvallend zijn de uitkomsten van het NOVOM voor de periode 1970/73. De relatie lange uitstel van de eerste geboorte (patronen 6 en 7) neemt sterk af, in vergelijking met voorafgaande periode. Bovendien blijkt het meest «rationele» patroon (nummer 5) bijna de helft uit te maken van de geboorte-opbouw uit het NOVOM 70/73. Deze recente veranderingen kunnen op een fundamentele wijziging in de gezinsopbouw duiden.

In het rapport Geboorte-intervallen zijn de gezinsopbouwpatronen ook bezien naar de variabelen huwelijksleeftijd van de vrouw, kerkelijke gezindte van de vrouw, sociale groep van de man en beroepsgroep van de man. De resultaten van deze analyse zijn als volgt samen te vatten. Het blijkt dat vooral de zeer jonge vrouwen (onder de twintig jaar) een kort eerste interval hebben. De veronderstelling dat ook vrouwen boven de dertig jaar een dergelijk gedrag zouden vertonen kon in het materiaal geen bevestiging vinden. Ten aanzien van de kerkelijke gezindte geldt dat deze variabelen tegenwoordig een weinig discriminerende werking heeft. Alleen de gereformeerden vertonen een wat afwijkend patroon, dit betreft het eerste geboorte-interval (tamelijk kort). Ook met betrekking tot het opleidingsniveau doen zich weinig spectaculaire verschillen voor. Verschillen treden wel op als de gezinsopbouw wordt bezien naar de beroepsgroep van de man. Gelat op het belang van deze zaak citeren wij Frijling en Zandanel uitvoerig¹¹:

Bij de categorie «intellectuelen en managers» valt de sterke voorkeur voor patroon 2 op. Het vroeg in het huwelijk geplande meerkindergezin komt bij ruim 20% van deze gezinnen voor (bij het cohort 1960-64 nog 14%), dat ligt 60 tot 70% boven het gemiddelde. Daartegenover staat dat het patroon 3 ondervertegenwoordigd is met 11,5% voor het cohort 1950-54 tot 10,5% voor

het cohort 1960-64. Bij intellectuelen e.a. treft men dus relatief veel mensen aan die bewust meerdere kinderen willen hebben en komen «gedwongen huwelijken» minder vaak voor.

Patroon 4 is voor de cohorten 1950-54 tot 1960-64 een weinig oververtegenwoordigd met 12,5 tot 17% van de totale patronenset, maar het jongste huwelijkscohort (1965-69) stijgt tot 25%, dat is 80% boven het gemiddelde. In hoeverre dit een trend is (het geplande tweekindergezin) is voor deze kleine categorie moeilijk vast te stellen. Mogelijk zal een groot deel van dit cohort bij latere registratie nog tot patroon 2 gaan behoren.

Patroon 5 is ondervertegenwoordigd. Dit patroon wordt gekenmerkt door een vroeg in het huwelijk gepland eerste kind, met uitstel van het tweede. Nog met 18% bij het cohort 1950-54 aanwezig, snel verminderd tot 13% bij het cohort 1960-64, daarmee 20 tot 30% beneden het gemiddelde blijvend. Ook patroon 7 is met 8,5 (cohort 1950-54) tot 7% (cohort 1960-64) sterk ondervertegenwoordigd. Kennelijk vindt men bij deze groepering minder vaak mensen die hun eerste kind later in het huwelijk krijgen.

Zowel de kleinere zelfstandigen buiten de landbouw en de employeés en arbeiders met een inkomen > 12 000 p.j. wijken niet significant van de algemene patroonverdeling af. Voor employeés en arbeiders met een relatief hoog inkomen is dit vanwege haar omvang (rond 50% van het Volkstellingbestand) niet verwonderlijk, maar van de kleinere zelfstandigen, ongeveer 10 tot 7,5% van het bestand, kan opgemerkt worden dat zij zich in niets van de algemene trend onderscheiden.

De cohorten van de boeren hebben een geheel eigen specifieke patronenverdeling. Vijftig tot vijfenvijftig procent van deze groep vertoont het patroon 2 of 1. Sterk ondervertegenwoordigd zijn de patronen 3, 5, 6 en 7. Patroon 1 komt ongeveer anderhalf keer zo vaak voor dan gemiddeld. Dit patroon, waaronder veel van de «gedwongen» huwelijksparen vallen die binnen korte tijd ook hun tweede kind realiseren, komt bij 30 (cohort 1950-54) tot 34,5% (cohort 1960-64) van de plattelandsgezinnen voor. Dit doet vermoeden dat men op het platteland vaak het huwelijk primair ziet als het instituut voor het voortbrengen van kinderen en waar men pas trouwt als de vrouw vruchtbaar gebleken is. In die richting wijst ook de sterke ondervertegenwoordiging van de patronen 6 en 7 (lang eerste interval) die respectievelijk bij 4 en 6% van de gezinnen voorkomen.

Ook patronen 2, het geplande meerkindergezin, is anderhalf tot twee keer zo vaak aanwezig dan gemiddeld, met 20% voor het cohort 1950-54, 22,5% (cohort 1955-59) en 18% (cohort 1960-64). Het jongste cohort (1965-69) is met dit patroon-aandeel van 4% zelfs bijna drie keer zo vaak aanwezig dan normaal. Patroon 3 komt slechts bij 11,5% tot 9% van de cohorten 1950-54 en 1960-64 voor, dat is 20 tot 40% beneden het gemiddelde.

Op het platteland komen de «ongewild gedwongen» huwelijken blijkbaar minder vaak voor. Patroon 5 is eveneens ondervertegenwoordigd, bij 16 tot 14,5% van de gezinnen uit de huwelijkscohorten 1950-54 tot 1960-64. (Rond 30% beneden het gemiddelde.) Dus minder vaak gezinnen met een vroeg in het huwelijk gepland eerste kind en met een uitstel van het tweede kind. Alleen patroon 4 kent een verdeling die meer overeenkomt met de gemiddelde trend, alhoewel ook licht ondervertegenwoordigd.

Bij de mensen in loondienst met een inkomen (1971) onder de f 12 000, valt alleen de lichte oververtegenwoordiging van patroon 3 op. Anders dan men had mogen verwachten, blijkt deze groepering qua vruchtbaarheidsgedrag niet significant af te wijken van de hoger betaalden in loondienst of van het gemiddelde.»

Uit de resultaten van het onderzoek van Frijling en Zandanel kan de conclusie worden getrokken dat in Nederland op ruime schaal geboortenplanning wordt toegepast. Dit betreft zowel de planning van het aantal kinderen als de planning in de tijd. Deze conclusie lag natuurlijk wel min of meer voor de hand. Een belangrijker bevinding is dat, volgens gegevens van de Volkstelling 1971, bij de behandelde cohorten de variabelen onderwijsniveau en

kerkelijke gezindte geen discriminerende werking meer hebben. Dit duidt erop dat er een nivellering in de gezinsopbouw is ontstaan. De invloed van de verschillende «klassieke» variabelen is kennelijk sterk afgenomen. In het slotgedeelte komen we hierop terug. Slechts ten aanzien van enkele beroepsgroepen (boeren, managers) zijn afwijkingen van het gemiddelde patroon te constateren. Van betekenis is of er ook uitspraken gedaan kunnen worden welk gezinspatroon door de bevolking wordt geprefereerd. De beide auteurs menen op basis van de resultaten van hun onderzoek dat de zeven modellen van gezinsopbouw herziening behoeven. Er kan echter – gelet op de aard van het beschikbare materiaal – geen poging worden gedaan tot volledige herziening. Toch zijn er wel enkele aanwijzingen te geven. Allereerst blijken de huwelijken met een kort eerste interval (minder dan één jaar) sterk af te nemen. Dit blijkt uit tabel 18.¹²

Tabel 18. Huwelijksvruchtbaarheidsquotiënten per huwelijkscohort 1960–1970

Huwelijkscohort	Huwelijksvruchtbaarheid aan het eind van het 1e jaar na dat van huwelijksluiting
1960	534
1961	539
1962	545
1963	544
1964	534
1965	516
1966	504
1967	475
1968	454
1969	414
1970	380

Bron: CBS, Bevolkingsboekhouding.

Helaas was het niet mogelijk op basis van bestaand statistisch materiaal de tabel na 1970 voort te zetten. We kunnen wel opmerken – op basis van ander materiaal – dat de daling na 1970 waarschijnlijk nog is versterkt. In 1970 waren er 19 969 geboorten uit huwelijken met een duur van 0–6 maanden, in 1975 nog maar 7644¹³. Daarnaast blijken de grote gezinnen zeer sterk te zijn teruggelopen. Dit blijkt uit tabel 19¹⁴.

Tabel 19. Aantal geboorten naar rangnummer en jaar van geboorte 1937–1977 (in procenten van het totaal)

Jaar	1e geb.	2e en 3e geb.	4e en 5e geb.	4e en volgende geb.	6e en volgende geb.
1937	28,8	35,6	16,7		18,9
1940	31,5	36,9	16,0		15,6
1945	25,9	42,1	18,6		13,4
1950	28,2	41,2	17,6		13,0
1955	30,4	41,1	17,0		11,5
1960	31,6	43,6	15,2		9,6
1965	35,7	45,0	13,1		6,2
1970	38,0	49,7	9,1		3,1
1975	43,2	50,0		6,9	
1977	42,4	52,0		5,6	

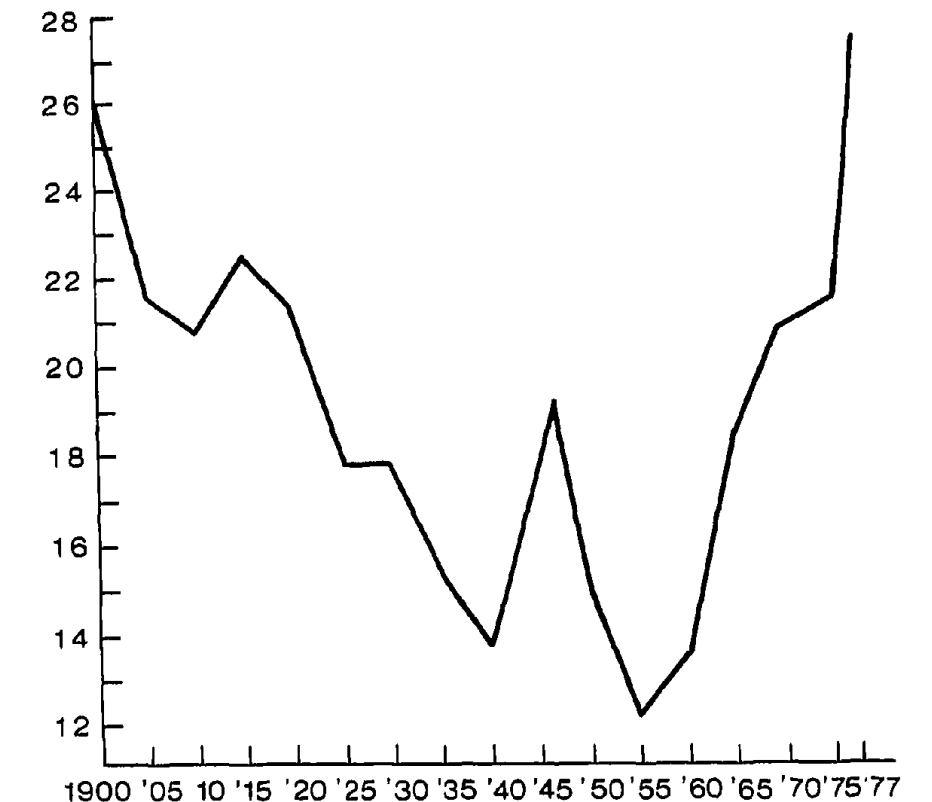
Bron: CBS, Bevolkingsboekhouding.

Toch moet aan de ontwikkeling van deze cijfers niet de conclusie worden verbonden dat het gezin met twee kinderen dé norm aan het worden is. Frinking¹⁵ wijst terecht op de ontwikkeling van de kinderloosheid. Hij meent zelfs dat de huwelijkscohorten 1969–1973 tot een kinderloosheidspercentage kunnen komen van ongeveer 17. Dit betekent – indien dit percentage juist is

– dat zich vier gangbare typen aan het aftekenen zijn. Ten eerste het kinderloze echtpaar (17%); ten tweede het gezin met één kind (13%); ten derde dat met twee kinderen ($\pm 60\%$); en ten vierde het gezin met drie of meer kinderen ($\pm 10\%$). Over de planning in de tijd valt minder te zeggen. De gedwongen huwelijken – dit is reeds vermeld – nemen belangrijk in aantal af. Snel kinderen krijgen na huwelijksluiting of kinderen krijgen later in het huwelijk bleken gangbare patronen te zijn. Kinderen krijgen, verspreid over een lange periode gedurende het huwelijk, blijkt te zijn afgenomen. Bij de behandeling van het onderwerp «gezinsfasen» zal uitvoerig worden stilgestaan bij de consequenties hiervan.

Naast deze ontwikkelingen dient vermeld te worden dat de reproductie zich ook buiten het huwelijk kan voordoen. De buitenechtelijke geboorten vertonen een stijgende lijn, indien als maatstaf de buitenechtelijke geboorten per 1000 levendgeborenen wordt genomen. Uit grafiek 6 is een sterke verandering van het aantal buitenechtelijke geboorten af te lezen¹⁶. Er moet echter worden gewaarschuwd tegen een snelle conclusie op basis van de grafiek.

Grafiek 6. Buitenechtelijke geboorten per 1000 levendgeborenen in Nederland 1900–1977

Indien wordt afgegaan op de absolute getallen dan kan weliswaar voor de laatste jaren een stijging van de buitenechtelijke geboorten worden vastgesteld (1973: 3689; 1976: 4297), de ontwikkeling over een langere periode vertoont een daling (1967: 4953; 1969: 5378; 1976: 4297). De vertoonde stijging is derhalve toe te schrijven aan de daling van de echtelijk levendgeborenen, nl. 1969: 242 210; 1976: 172 722¹⁷). Wanneer de buitenechtelijk levendgeborenen worden gezien per 1000 niet-gehuwde vrouwen jonger dan 45 jaar, kan de volgende cijferreeks worden opgesteld: 1955/1964: 3,6 – 1965/1974: 4,5 – 1975: 3,7¹⁸). Er is dan zelfs voor 1965/1974 en 1975 van een daling sprake. De ontwikkeling van de buitenechtelijke vruchtbaarheid wijst

us op een constant blijven van een reproductieproces buiten de leefverbanden huwelijk en gezin.

Noten

¹ CBS, Demographic key-figures for the Netherlands 1960-1972, 's-Gravenhage, 1974, p. 16.

² CBS, Demografie van Nederland 1977; In: Maandschrift CBS, april, 1978, p. 282.

³ Santow, M. G. De daling van het geboortecijfer: enkele demografische oorzaken; in: Demografie, bulletin van het NIDI, juli, 1977, no. 25.

⁴ Santow, M. G., op. cit.

⁵ Schnabel, P., Abortus in Nederland, STIMEZO, 1976, pp. 35.

⁶ Ketting, E., Deze komt tot de laagste abortusfrequentie: nl. 15 000 in 1975. Van misdrijf tot hulpverlening. Alphen a. d. Rijn, 1978.

⁷ Scholtmeijer, W. en J. Wagenaar, Onderzoek

naar 200 gevasectomiseerde mannen; In: Annalen van de Vereniging voor Fertilitiestudie, Vol. 1, no. 1.

⁸ Santow, M. G., Op. cit.

⁹ Davis, K. en J. Blake, Sociale structure and fertility: an analytic framework. In: Economic development and cultural change, Vol. 4., 1955/1956, pp. 211-235.

¹⁰ Frijling, B. W. en R. Zandanel, Geboorte-intervallen. Monografieën Volkstelling 1971, 's-Gravenhage, 1978, p. 39.

¹¹ Frijling, B. W. en R. Zandanel, Op. cit. p. 40.

¹² Frijling, B. W. en R. Zandanel, Op. cit. p. 43.

¹³ Frijling, B. W. en R. Zandanel, Op. cit. pp. 64-66.

¹⁴ CBS, Huwelijksvruchtbaarheid, een cohort-

analyse 1937-1971, 's-Gravenhage, 1974, p. 29.

¹⁵ CBS, Statistisch zakboek 's-Gravenhage, 1977, p. 31.

¹⁶ CBS, Berekening gebaseerd op diverse jaargangen van de Maandstatistiek van bevolking en volksgezondheid, 's-Gravenhage.

¹⁷ Frinking, G. A. B., Daling en stijging van onvrijwillige en vrijwillige kinderloosheid; In: Demografie, bulletin van het NIDI, maart, 1975, no. 12.

¹⁸ CBS, Maandstatistiek van bevolking en volksgezondheid. Diverse jaargangen.

¹⁹ CBS, Op. cit.

²⁰ CBS, Statistisch zakboek, 1977, p. 32.

6. De gezinsfasen

6.1. De betekenis van de gezinsfasen

Bij de gezinsfase-indeling is er sprake van twee dimensies. Van centrale betekenis is de factor tijd, daarnaast speelt feitelijk gedrag (verondersteld wordt dat in elke fase een bijbehorend gedragspatroon aanwezig is) een rol bij deze indeling. De factor tijd laat zich op twee manieren analyseren. Allereerst is het mogelijk op basis van de Volkstelling een momentopname te maken van alle gezinnen gezien naar de fasen waarin ze zich bevinden. De belangrijkste criteria die gehanteerd zijn bij de indeling zijn: de leeftijd van de kinderen, de huwelijksduur, het al dan niet (meer) aanwezig zijn van kinderen. Tevens is het mogelijk op basis van de bevolkingsboekhouding de gemiddelde leeftijden van gehuwde mannen en vrouwen ten tijde van het begin, respectievelijk van het einde van elke gezinsfase te bezien, onderverdeeld naar tijdsperioden of geboortecohort. Vooral deze laatste benaderingswijze geeft inzicht in macro-sociologische en demografische veranderingen die zich in de loop van de tijd hebben voorgedaan. Dit blijkt uit het materiaal dat wordt gebruikt, nl.: de gemiddelde leeftijd van huwelijksluiting, de gemiddelde leeftijd van de ouders bij de geboorte van het eerste kind en bij het laatste, de gemiddelde leeftijd van de ouders, waarop de kinderen het ouderlijk huis verlaten, de gemiddelde levensduur en de gemiddelde huwelijksduur. Kortom de huwelijksluiting, de huwelijksvruchtbaarheid en -duur, alsmede de sterfte vormen centrale ingangen bij deze variabelen. Dit betekent dan tevens, dat er verschillende dimensies aanwezig zijn, die overigens een adequate analyse niet in de weg behoeven te staan.

Met betrekking tot het gedrag kunnen de volgende generalisaties over de verschillende fasen worden gemaakt. De beschrijvingen zijn voor een aanzienlijk deel ontleend aan het interimrapport van Niphuis-Neil¹.

In het algemeen worden de volgende fasen onderscheiden:

1. *Het jonge echtpaar met nog geen kinderen.* Het begin van deze fase vangt aan bij de huwelijksluiting en eindigt bij de geboorte van het eerste kind. Het echtpaar is veelal onder de dertig.

2. *Het uitbreidende gezin.* Binnen enkele jaren na de huwelijksluiting wordt er in de meeste huwelijken een kind geboren. Deze geboorte eist reorganisatie op talrijke gebieden. De inrichting van het huis moet veranderen (kinderkamer, leefruimte kind). De rol van de gehuwde vrouw ondergaat de meest ingrijpende verandering. Meestal zal ze haar baan, zo zij die heeft, eraan geven. Essentieel is voorts dat met de gezinsuitbreiding er ook behoefte ontstaat aan meer ruimte in de woning. Het recreatiepatroon van het echtpaar met jonge kinderen verandert in vergelijking met dat van het kinderloze echtpaar. Men is meer aan huis gebonden.

3. *Gezinnen met kleuters en/of peuters.* Het oudste kind in deze fase is tussen de 2½ en 6 jaar oud. Er zijn inmiddels twee, en in sommige gevallen zelfs meer, kinderen in het gezin aanwezig. In het gedragspatroon zal weinig verandering komen in vergelijking met de voorafgaande fase. Wellicht ontstaat er een toenemende onafhankelijkheid van de kinderen jegens de ouders (kleuterschool etc.). In ieder geval zetten de kinderen de eerste stappen in een wereld buiten het gezin.

4. *Gezinnen met schoolkinderen.* De gezinnen met schoolkinderen kenmerken zich door een groeiende onafhankelijkheid van de kinderen. In de meeste gevallen zijn de ouders tussen de dertig en de veertig jaar. Uit het Woningbehoefteonderzoek 1970 van het CBS bleek dat van de 20-24-jarige hoofden van huishoudens 18% een eigen woning bezat. Van de 35-39-jari-

6.2. Macro-sociologische veranderingen

gen bleek ongeveer 40% een eigen woning te bezitten. De geografische mobiliteit neemt waarschijnlijk af.

5. *Gezinnen met teenagers.* De puberteit brengt in de meeste gezinnen spanningen met zich mee. Van belang is dat in deze gezinsfase ieder gezinslid een zekere privacy krijgt. De gezinsuitgaven stijgen. Niphuis-Neil zegt over deze fase: «De gezinsuitgaven stijgen als gevolg van de toenemende behoefte van de tiener ten aanzien van kleding, huisinrichting, kunnen uitgaan met leeftijdgenoten, lidmaatschap van verenigingen, kosten van zijn opleiding enz. Dit kan mede een reden zijn dat de vrouw buitenshuis gaat werken».

6. *Inkrimpende gezinnen.* Wanneer het eerste kind het huis verlaat, spreekt men van gezinsinkrimping. In financieel opzicht zijn er meestal weinig problemen (ofschoon buitenshuis wonende kinderen meestal nog met geld gesteund worden door de ouders).

7. *Het echtpaar van middelbare leeftijd.* De kinderen zijn het huis uit. Men spreekt in de Angelsaksische literatuur van de tweede «empty nest»-fase. Het echtpaar heeft in deze fase een grote vrijheid, niet in de laatste plaats in financieel opzicht.

8. *Bejaard echtpaar.* Centraal in deze fase staat de teruggang van de maatschappelijke activiteiten. De man wordt gepensioneerd. De fysieke kracht en de gezondheid nemen af. Soms verhuist men naar een kleinere woning. Deze fase eindigt met de dood van een der echtgenoten.

In deze paragraaf komen twee tabellen aan de orde die de omslagpunten van de gezinscyclus, in de tijd bezien, aangeven.

De longitudinale berekening (gebaseerd op geboortecohorten) is in tabel 20 weergegeven.

De berekeningswijze is gelijk aan die van Niphuis-Neil². De longitudinale berekening is gebaseerd op het volgen van een geboortengeneratie in de tijd. Op bepaalde momenten (zoals omschreven in de «kop» van de tabel) wordt dan de gemiddelde leeftijd nagegaan.

Het laatste geboortecohort dat kan worden gevolgd is 1925-1929. Uit de gegevens blijkt dat de daling van de gemiddelde huwelijksleeftijd zeer geleidelijk heeft plaatsgevonden. Hetzelfde geldt voor de gemiddelde leeftijd van man en vrouw waarop de geboorte van het eerste kind plaatsvond. Sprekender zijn de ontwikkelingen met betrekking tot de geboorte van het laatste kind. Mede door de teruggang van het aantal geboorten is de gemiddelde leeftijd der ouders bij de komst van het laatste kind sterk gedaald. Daarnaast wordt ook zichtbaar dat men gemiddeld langer gehuwd raakt. Uit de tabel is af te lezen dat de «empty nest»-fase (de periode dat geen kinderen meer thuis wonen) onder invloed van de beide genoemde factoren steeds langer gaat duren.

Deze feiten komen ook in tabel 21 naar voren, die op transversale gegevens is gebaseerd alsmede uit de grafieken 7 en 8³.

Deze transversale gegevens zijn niet gebaseerd op een cohort, maar op gegevens over de lopende kalenderjaren. Zo wordt gebruik gemaakt van de gemiddelde huwelijksleeftijd (huwelijk gesloten in een bepaalde periode), dit slaat dan voor een groot deel op de geboortengeneraties van ± 25 jaar terug. Daarnaast wordt ook de gemiddelde levensduur als omslagpunt in de gezinscyclus opgevoerd. Dit heeft betrekking op geboortengeneraties van veel later datum. In het algemeen zijn transversale gegevens hierdoor minder doorzichtig dan longitudinale, maar dit neemt niet weg dat door de actualiteit de transversale gegevens voor ons doel, het aangeven van macro-sociologische veranderingen, heel wel bruikbaar zijn.

Uit de tabel en de grafiek is op te maken dat de huwelijksluiting, zoals reeds is gemeld, eerder plaatsvindt. Toch zijn andere veranderingen nog duidelijker, vooral als de duur van de fase als uitgangspunt van de analyse wordt gekozen. De duur van de reproductieve periode neemt af. Op veel jon-

Tabel 20. Gemiddelde leeftijden van de gehuwde mannen en vrouwen ten tijde van het begin, resp. einde van enkele gezinsfasen; per geboortecohort

Geboortecohorten	Huwelijks-sluiting 1e huwelijk		Geboorte eerste kind		Geboorte laatste kind		Uit huis gaan eerste kind		Uit huis gaan laatste kind		Overlijden van echtgenoot(e) (mediaan)		Overlijden van langstlevende echtgenoot(e) (mediaan)		Aantal jaren gehuwd
	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	
1870-1874	28,0	26,3	30,0	28,3	39,2	37,5	56,6	54,8	65,8	64,1	73,1	73,5	73,1	73,5	37
1875-1879	27,9	26,3	29,9	28,3	38,4	36,8	56,6	55,0	64,7	63,1	74,0	74,7	74,0	74,7	38
1880-1884	27,9	26,1	29,9	28,1	37,9	36,1	56,6	54,7	64,2	62,4	74,7	75,9	74,7	75,9	39
1885-1889	27,8	26,0	29,8	28,0	37,2	35,4	56,1	54,3	63,4	61,6	75,1	77,4	75,1	77,4	40
1890-1894	27,5	25,8	29,5	27,8	36,4	34,7	55,7	54,0	62,8	61,1	75,1	78,6	75,1	78,6	41
1895-1899	27,4	25,7	29,4	27,7	35,6	33,9	55,6	53,9	61,5	59,8	75,1	78,6	75,1	78,6	42
1900-1904	27,4	25,6	29,4	27,6	35,6	33,8	55,5	53,7	60,8	59,0	75,1	78,6	75,1	78,6	43
1905-1909	27,7	25,6	29,7	27,6	35,9	33,8	55,1	53,0	60,3	58,2	75,1	78,6	75,1	78,6	43
1910-1914	27,8	25,4	19,8	27,4	36,0	33,6	54,5	52,1	59,9	57,5	75,1	78,6	75,1	78,6	43
1915-1919	27,4	25,2	29,4	27,2	35,5	33,3	53,4	51,2	59,3	57,1	75,1	78,6	75,1	78,6	43
1920-1924	27,3	25,1	29,3	27,1	34,8	32,6	53,0	50,8	59,3	57,1	75,1	78,6	75,1	78,6	43
1925-1929	27,1	24,9	29,1	26,9	34,3	32,1	53,0	50,8	59,3	57,1	75,1	78,6	75,1	78,6	43

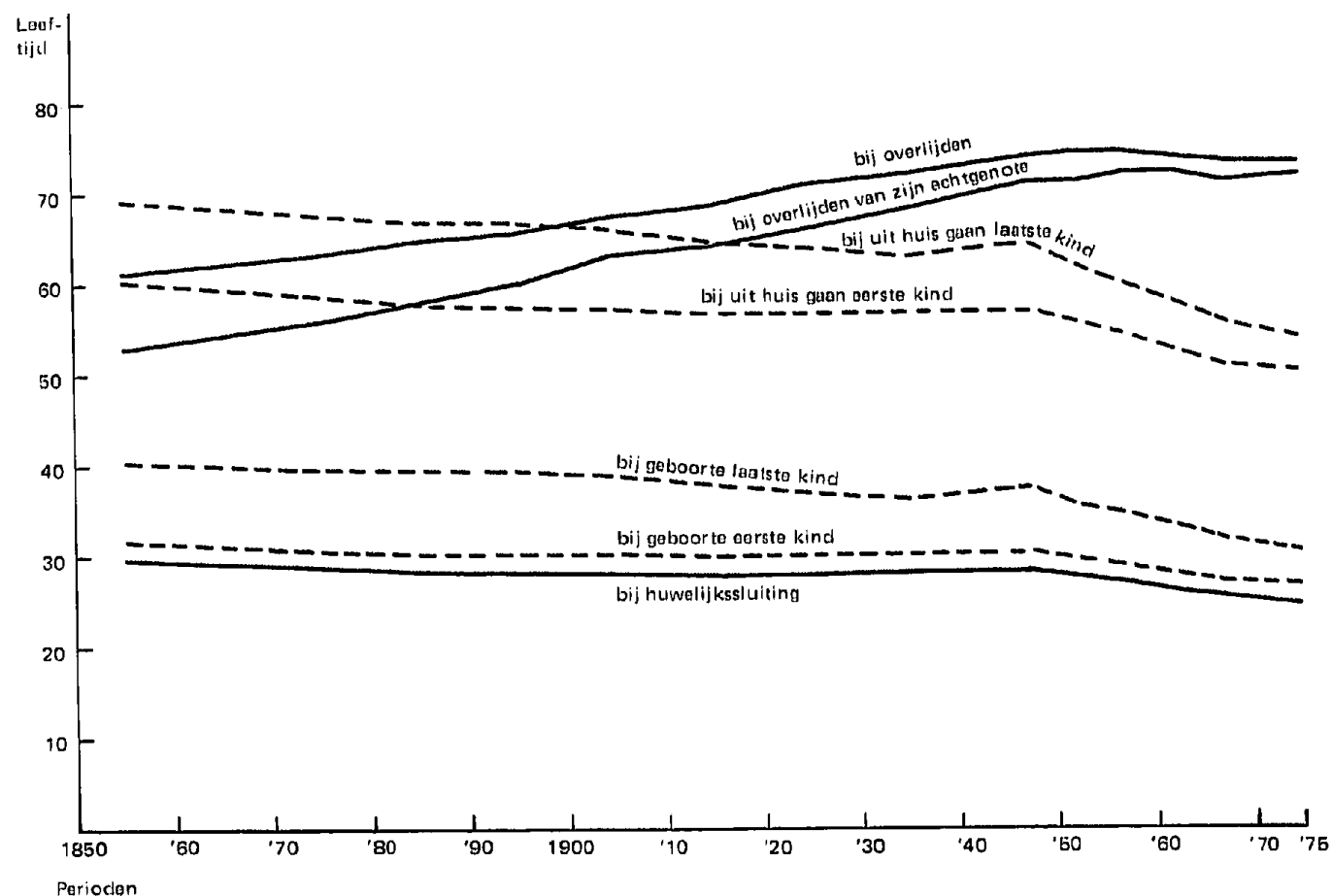
Bron: Berekend op basis bevolkingsboekhouding.

Tabel 21. Gemiddelde leeftijden van gehuwde mannen en vrouwen ten tijde van het begin, resp. einde van enkele gezinsfasen; per periode

Perioden	Huwelijks-sluiting 1e huwelijk		Geboorte eerste kind		Geboorte laatste kind		Uit huis gaan eerste kind		Uit huis gaan laatste kind		Overlijden van echte- no(ot)(te) (mediaan)		Overlijden van langstlevende echtgeno(ot)(te) (gemiddelde)		Aantal jaren gehuwd	
	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V
1850-1859	29,6	28,0	31,6	30,0	40,4	38,8	60,4	58,8	69,2	67,7	53	51	61,3	61,4	23	23
1870-1879	28,7	27,1	30,7	29,1	39,6	38,0	58,6	57,0	67,5	65,9	56	54	63,3	63,3	27	27
1880-1889	28,2	26,5	30,2	28,5	39,4	37,7	57,6	55,9	66,8	65,1	58	56	64,6	65,1	30	30
1890-1899	28,2	26,4	30,2	28,4	39,4	37,6	57,5	55,7	66,7	64,9	60	58	65,5	66,2	32	32
1900-1909	28,1	26,3	30,1	28,3	38,8	37,0	57,3	55,5	66,0	64,2	63	61	67,4	68,1	35	35
1910-1919	27,8	26,0	29,8	28,0	37,6	35,8	56,7	54,9	64,5	62,7	64	62	68,4	68,7	36	36
1920-1929	27,9	25,9	29,9	27,9	36,8	34,8	56,8	54,8	63,7	61,7	66	64	70,7	70,6	40	40
1930-1939	28,0	25,6	30,0	27,6	36,1	33,7	56,8	54,4	62,9	60,5	68	66	71,8	72,0	40	40
1945-1949	28,1	25,5	30,1	27,5	37,5	34,9	56,9	54,3	64,3	61,7	71	69	73,7	74,7	43	43
1951-1955	27,4	24,9	29,4	26,9	35,5	33,0	55,6	53,1	61,7	59,2	71	69	74,1	75,9	44	44
1956-1960	26,7	24,0	28,7	26,0	34,4	31,7	54,1	51,4	59,8	57,1	72	69	74,1	76,8	45	45
1961-1965	25,9	23,3	27,9	25,3	33,3	30,7	52,5	49,9	57,9	55,3	72	69	73,6	77,6	46	46
1966-1970	25,0	22,8	27,0	24,8	31,7	29,5	50,9	48,7	55,6	53,4	71	69	73,2	77,9	46	46
1971-1975	24,6	22,3	26,9	24,6	30,6	28,3	50,4	48,1	54,1	51,8	72	69	73,2	78,5	47	47

Bron: Berekend op basis bevolkingsboekhouding.

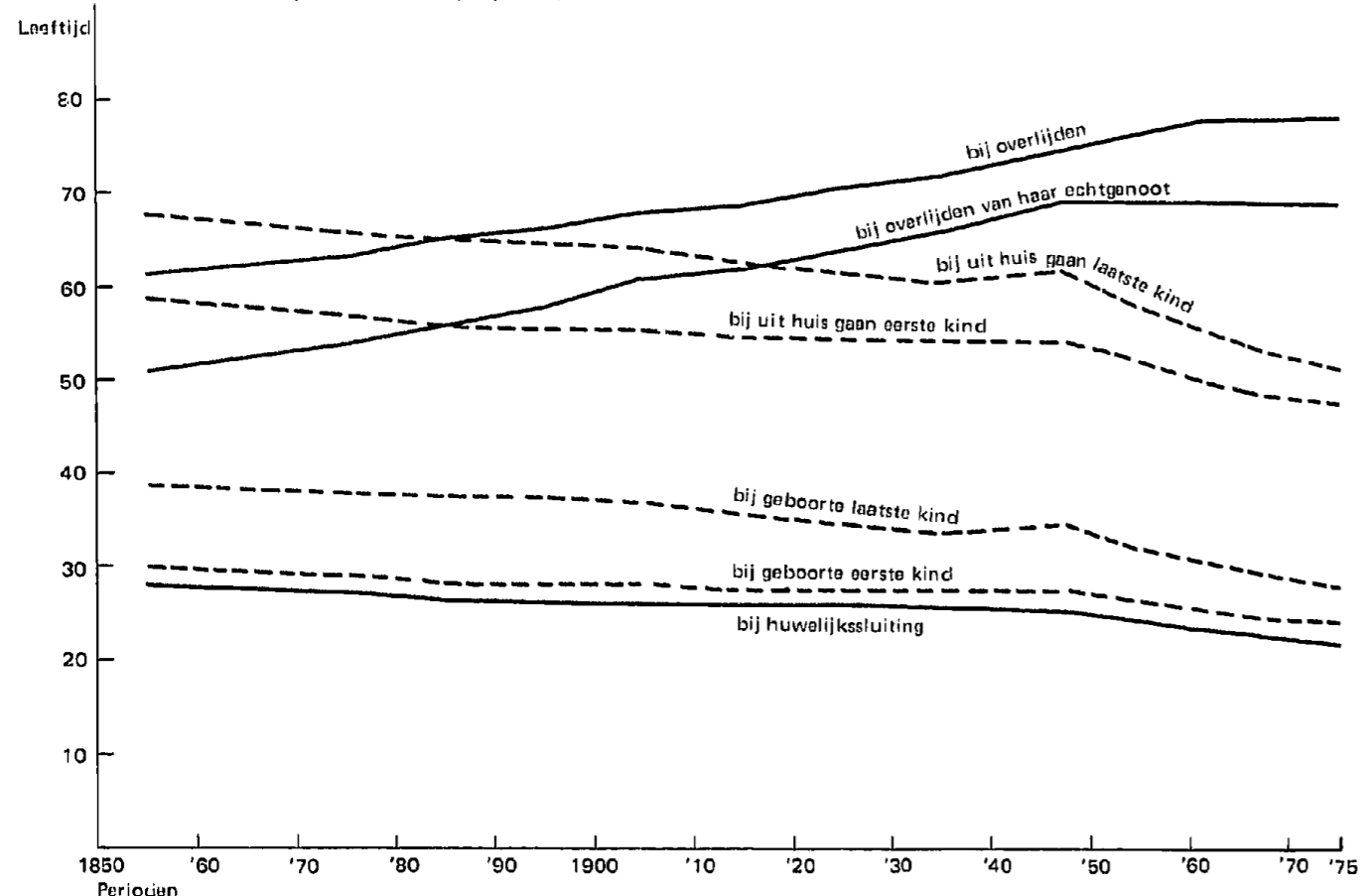
Grafiek 7. Gemiddelde leeftijd van de man, per periode

gere leeftijd (zowel van de man als van de vrouw) wordt het gezin als voltooid beschouwd. Ook zien we de kinderen gemiddeld eerder het ouderlijk huis verlaten. Dit betekent er is al eerder gewag van gemaakt dat de fase waarin geen kinderen meer thuis zijn, geleidelijk aan steeds langer gaat duren. Uit de grafieken wordt ook zichtbaar dat zich over langere termijn essentiële veranderingen hebben voorgedaan. De belangrijkste daarvan is ongetwijfeld het fenomeen dat gezinnen in de 19e eeuw al voordat de kinderen het huis verlieten door sterfte van vooral de ouders uiteenvielen en dat tegenwoordig eerst de kinderen het ouderlijk huis verlaten en daarna pas de sterfte van invloed wordt.

Tot slot een opmerking over de differentiërende variabelen: kerkelijke gezindte en onderwijsniveau. Deze variabelen brachten nauwelijks onderlinge afwijkingen in beeld⁴. Een soortgelijke constatering ten aanzien van deze variabelen kon gedaan worden bij de analyse van de geboorte-intervallen⁵. De gezinsfase-ontwikkeling in Nederland in de periode 1956-1971 voor volledige gezinnen is in tabel 22 aangegeven.

Grafiek 8. Gemiddelde leeftijd van de vrouw, per periode

Tabel 22. Gezinsfase-ontwikkeling 1956-1971 voor volledige gezinnen met kinderen in Nederland

Gezinsfase-indeling	1956	1971	Verschil
0- 5	22,0	24,8	+ 2,8
0- 5/ 6-14	19,5	17,0	- 2,5
6-14	14,0	15,6	+ 1,6
0- 5/15-20	5,0	3,1	- 1,9
6-14/15-20	9,8	12,2	+ 2,4
15-20	5,9	8,8	+ 2,9
0- 5/21	1,2	0,5	- 0,7
6-14/21	5,9	4,2	- 1,7
15-20/21	5,4	5,0	- 0,4
21	11,3	8,8	- 2,5
Totaal	100%	100%	-

Bron: CBS, Woningtelling 1956, Volkstelling 1971.

In de voorkolom is, indien twee leeftijdsklassen zijn aangegeven, het jongste en het oudste kind aangegeven. Bij één leeftijdsklasse betekent het dat alle kinderen hieronder vallen, dit kan uiteraard ook één kind zijn. We kunnen louter op basis van bovengestelde cijfers een tamelijk stabiel beeld ontdekken in de gezinsfase-ontwikkeling. Dit komt omdat de absolute aantallen kinderen niet in de tabel zijn opgenomen. De veranderingen zijn vooral op-

getreden in de aantallen kinderen per gezinsfase. De meest recente ontwikkelingsfase voor alle gezinnen is opgenomen in tabel 23.

Tabel 23. Gezinsfase 1971. Alle volledige gezinnen, Nederland

Gezinsfase-indeling	Procenten
Echtgenote jonger dan 45 j. en korter dan 5 j. gehuwd, kinderloos	7,0
Echtgenote jonger dan 45 j. en langer dan 5 j. gehuwd, kinderloos	2,4
Echtgenote jonger dan 45 j. en geen kinderen meer thuis	0,5
Oudere kinderloze echtparen, nooit kinderen gehad	5,4
Oudere kinderloze echtparen, geen kinderen meer thuis	15,6
Gezinnen met kinderen	69,1

Bron: CBS, Volkstelling 1971.

In de toekomst is het niet uitgesloten dat de kinderloosheid aanzienlijk zal toenemen. Dit kan worden toegeschreven aan de groei van de vrijwillige kinderloosheid, maar bij de gezinsfase waarschijnlijk vooral aan het eerder uit huis gaan van de jongeren in de - in het algemeen - kleine gezinnen.

Noten

¹ Niphuis-Nell, M., De Gezinsfasen. Interim-rapport censusmonografie, Amsterdam, 1974, p. 11 e.v.
² Niphuis-Nell, M., Op. cit. p. 36.

Recente aanvulling, N.I.D.I., berekende cijfers.
³ Niphuis-Nell, M., Op. cit. 36.
 Recente aanvulling, N.I.D.I., p. 11 e.v.
⁴ Van Leeuwen, L. Th., Voorlopige analyse in:

Ontwikkelingsfasen van het gezin. Monografieën Volkstelling 1971, 's-Gravenhage, 1979.
⁵ Frijling, B. W. en R. Zandanel, Geboorte-intervallen. Monografieën Volkstelling 1971, 's-Gravenhage, 1978.

7. Huwelijks- en gezinsontbinding

7.1. Inleiding

In de drie vorige hoofdstukken lag de nadruk op de vorming van huwelijk en gezin. In dit gedeelte wordt op de ontbinding van deze samenlevingsvormen ingegaan en op de situatie die daarna ontstaat. Dit hoofdstuk is voor een belangrijk deel gebaseerd op de censusmonografie *Gescheidenen en Verweduwen*¹.

Huwelijk en gezin worden ontbonden door «vertrek» van de leden. Dit vertrek kan worden veroorzaakt door echtscheiding, scheiding van tafel en bed, verlaten (zonder formele scheiding uit elkaar gaan) of door het uit huis gaan van de eventuele kinderen. Ook overlijden kunnen we onder deze noemer brengen, dus ook de «verweduwing» en de (kinder)sterfte zullen hier ter sprake komen.

In 1971 waren er in Nederland één miljoen mannen en vrouwen die gehuwd zijn geweest. Olde Daalhuis² geeft de volgende aantallen: 625 000 mannen en vrouwen verweduwd; 110 000 gescheiden van echt; 30 000 gescheiden van tafel en bed. De overige 300 000 waren na kortere of langere tijd hertrouwd. Het gaat hier – nogmaals – om gegevens over 1971. Recentere gegevens duiden erop dat we te maken hebben met een groeiende categorie «gehuwd geweest zijnden». In 1977 waren er 710 000 verweduwen (80% vrouwen) en 240 000 gescheiden personen (60% vrouwen).

In de volgende paragrafen wordt de ontwikkeling van de echtscheiding en de sterfte in beeld gebracht, naast de demografische trends wordt aandacht besteed aan de positie van gescheidenen en verweduwen in de samenleving. Tenslotte worden enkele bijzondere vormen van huwelijks- en gezinsontbinding aan de orde gesteld.

7.2. Huwelijksontbinding door echtscheiding

De huwelijksontbinding door echtscheiding neemt sinds het begin van de 20e eeuw gestaag toe. Een uitzondering hierop vormt de echtscheidingsexplosie in 1946 en de versnelde groei van de laatste jaren. De ontwikkeling van de echtscheiding is in tabel 24 weergegeven³.

Deze tabel is ook grafisch weergegeven in grafiek 9.

Verhoef⁴ signaleert inzake de recente ontwikkelingen van de echtscheiding het volgende: «Behoudens het gesignaleerde inhaaleffect weerspiegelt het verloop van de echtscheidingsfrequentie sinds het midden der jaren zestig structurele veranderingen met betrekking tot het huwelijk. De liberalisatie van de wet (1971) inzake echtscheiding volgt min of meer de maatschappelijke ontwikkeling ter zake. Indien het juist is dat de huwelijksband tegenwoordig minder dan voorheen wordt bepaald door sociaal-economische factoren maar meer door affectieve relaties tussen de partners, kan de stabiliteit van het huwelijk daardoor zijn verminderd. De teruggang van de huwelijksluiting gedurende de laatste jaren alsmede de tendens om alvorens te huwen te gaan samenwonen zal de toeneming van de echtscheidingsfrequentie mogelijk kunnen afzwakken.»

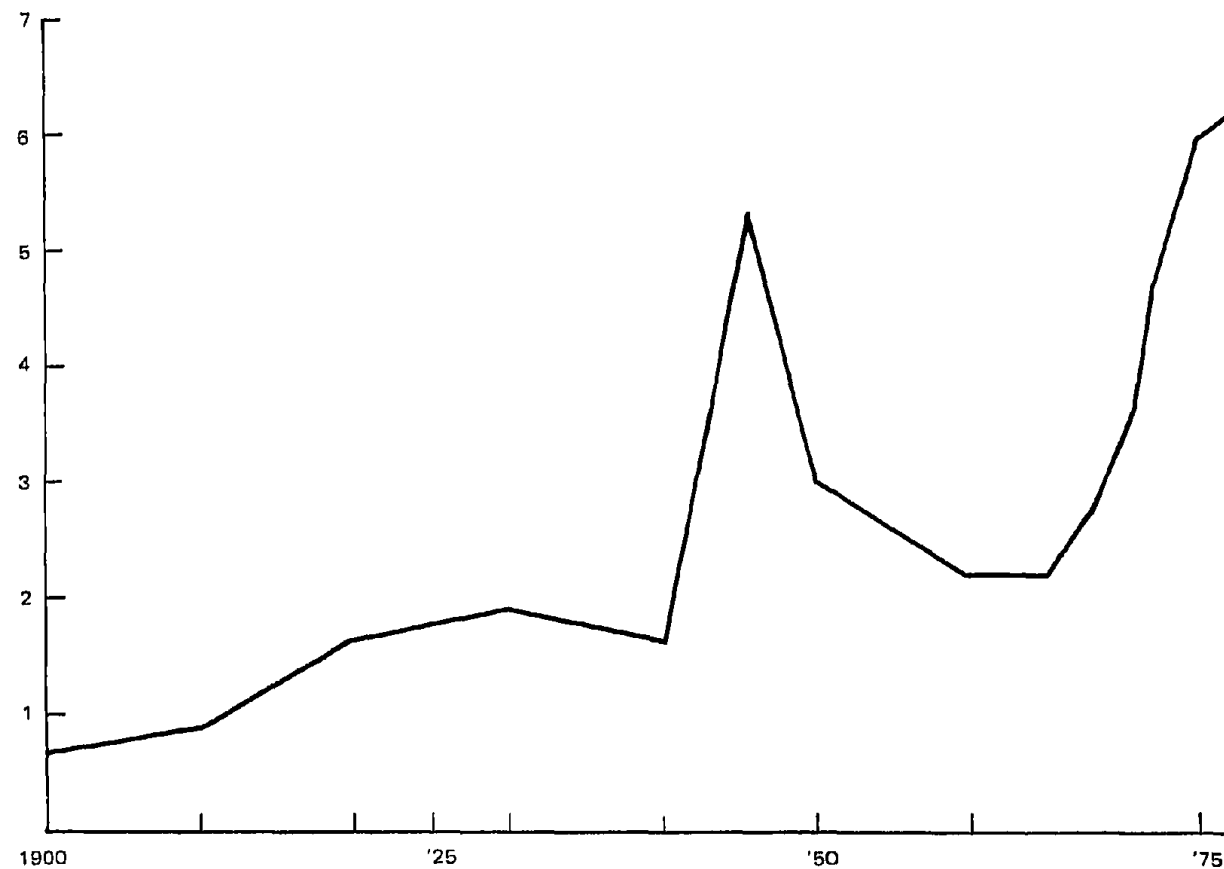
In dit verband is het van betekenis te zien welke variabelen van invloed zijn op het huwelijksweislagen. In de publicatie van het CBS, samengesteld door Harts-Broekhuis en Tas⁵, «Echtscheidingen in Nederland» komen we een aantal belangwekkende aanwijzingen hieromtrent tegen. Met betrekking tot de leeftijd bij huwelijksluiting bleek dat zowel voor op jongere (onder 25 jaar) als op oudere leeftijd (mannen boven 35 jaar, vrouwen boven 30 jaar) in het huwelijk tredende mensen, de echtscheidingsfrequentie hoger is. Ook

Tabel 24. Ontwikkeling van de echtscheiding per 1000 bestaande huwelijken, Nederland 1900-1977

Jaar	Absoluut aantal	Per 1000 bestaande huwelijken
1900	551	0,7
1910	881	0,9
1920	1 962	1,6
1930	2 851	1,9
1940	2 947	1,6
1946	10 116	5,3
1950	6 462	3,1
1960	5 672	2,2
1965	6 206	2,2
1966	6 796	2,4
1967	7 464	2,6
1968	8 146	2,7
1969	9 080	3,0
1970	10 317	3,3
1971	11 572	3,7
1972	14 938	4,6
1973	17 913	5,5
1974	19 167	5,8
1975	20 093	6,0
1976	20 889	6,2
1977	21 555	6,3

Bron: CBS, Bevolkingsboekhouding.

Grafiek 9. Aantal echtscheidingen per 1000 bestaande huwelijken in Nederland voor de periode 1900-1977

bleek dat «extreem» jong gesloten huwelijken en op «extreem» late leeftijd gesloten huwelijken een hogere echtscheidingsfrequentie hebben. Het leeftijdsverschil tussen man en vrouw was ook van invloed. Allereerst wordt aangetoond dat naarmate het leeftijdsverschil tussen man en vrouw groter is, de echtscheidingsfrequentie toeneemt, bovendien treedt dit effect versterkt op als de vrouw ouder is dan de man. De, in het gezin aanwezige, minderjarige kinderen bleken veel minder dan voorheen een barrière te vormen om te scheiden. Verder hebben kerkelijk gemengde huwelijken een hogere echtscheidingsfrequentie dan kerkelijk niet-gemengde huwelijken. Maar zo wordt door het CBS terecht gezegd: «Het trekken van een harde conclusie hieromtrent moet worden vermeden. Ook andere factoren zullen de kans op echtscheiding beïnvloeden ... echtscheiding is grotendeels een stedelijk verschijnsel (evenals het kerkelijk gemengde huwelijk) ... Ook met factoren als «religiositeit», het gebonden zijn aan de eigen kerk van de beide partners, dient rekening te worden gehouden.»

In de echtscheidingsstatistiek zijn ook regionale gegevens opgenomen (woongemeente van de gescheiden man op het moment van inschrijving van het echtscheidingsvonnis). Hieruit blijkt dat de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht boven het landelijk gemiddelde scoren. Een lage frequentie kan in Drenthe, Overijssel en Friesland worden waargenomen. Naar gemeentegrootte bekeken blijkt de frequentie op te lopen naarmate het inwonertal toeneemt. De steden met 100 000 en meer inwoners hebben de hoogste echtscheidingscijfers; van deze steden hebben Amsterdam, Haarlem en 's-Gravenhage de hoogste frequenties^a. Relatief lage scores worden behaald door Enschede, Apeldoorn en Tilburg. Uit deze gegevens blijkt dat echtscheiding vooral veel voorkomt in de grote steden in het Westen, een constatering die overigens in 1957 ook al kon worden gedaan.

Gegevens over leeftijd en huwelijksduur vertonen een redelijk constant beeld, indien de ontwikkelingen in de tijd worden gezien. Wel tekent zich een afwijking af wat betreft de ouderen (alook degenen die meer dan twintig jaar gehuwd zijn geweest). Hier geeft de echtscheidingsfrequentie geen toename meer te zien. Van betekenis is wat er na echtscheiding met de betrokkenen gebeurt. Deze vraag kan – ten dele – met behulp van gegevens uit de Volkstelling 1971 worden beantwoord. Twee feiten bepalen in hoge mate de situatie na echtscheiding. Ten eerste krijgt de vrouw veelal de (eventuele) kinderen toegewezen. Ten tweede blijft de vrouw meestal in de echtelijke woning. In de onderstaande tabel zijn de leefverbanden van gescheidenen weergegeven^a:

Tabel 25. Gescheiden mannen en vrouwen naar huishoudenssituatie 1971

Huishoudenssituatie	Gescheidenen	
	Mannen	Vrouwen
Hoofd één-oudergezin	9,4	45,9
Alleenstaand	42,4	33,4
Hoofd niet-gezinshuishouden	9,6	5,2
Lid niet-gezinshuishouden	12,1	6,2
Hoofd huishouden met gezin	3,8	0,9
Lid huishouden met gezin	19,5	5,0
Bewoner inrichting	3,1	3,1
Inwonend personeel inrichting	0,1	0,3
Totaal	100% N = 53 755	100% N = 86 209

Bron: CBS, Volkstelling 1971.

De verschillen naar leefverband of huishoudenssituatie tussen mannen en vrouwen zijn dus aanzienlijk. De Volkstelling is een momentopname. Dit be-

7.3. Huwelijksontbinding door sterfte

tekent dat het lang niet zeker is dat we hier te maken hebben met een uitgekristalliseerde situatie. Mutaties worden voor het grootste deel door het hertrouwen en in mindere mate door sterfte bepaald. Daarnaast geeft de tabel inlichtingen over de huishoudenssituatie waarin gescheidenen terecht zijn gekomen. Toch zegt deze kwantitatieve benadering nog niets over de feitelijke leefsituatie. Een alleenstaande kan in een riante flat wonen, maar onder dezelfde technische classificatie vallen ook de kamerbewoners die in een armoedig pension wonen. Wellicht zou veldonderzoek over deze zaken meer informatie kunnen verschaffen.

De meeste huwelijken worden niet door echtscheiding, maar door overlijden van één der huwelijkspartners ontbonden. De sterfte vindt in de meeste gevallen op latere leeftijd plaats. In 1971 waren er 480 000 weduwen en 142 000 weduwnaars. Begin 1977 waren deze aantallen gestegen tot respectievelijk 564 000 en 145 000.

Tabel 26. Sterftetekans gehuwde man respectievelijk vrouw naar leeftijd per 1000 huwelijken voor de periode 1966-1970¹⁰

Leeftijd	Sterftetekans gehuwde		Huwelijken	Vermindering door overlijden gehuwde	
	man	vrouw		man	vrouw
20	0,00077	0,00023	100 000	77	23
25	74	25	96 933	58	30
30	83	52	94 173	78	49
35	113	79	91 657	104	72
40	193	129	89 185	172	115
45	317	208	86 608	273	179
50	576	326	82 395	473	268
55	1007	516	77 230	775	396
60	1711	776	69 984	1192	538
65	2764	1360	59 656	1637	799
70	4106	2460	46 236	1875	1113
75	6336	4452	30 478	1888	1314

Bron: CBS, Bevolkingsboekhouding.

In een CBS-publicatie¹¹ wordt gewezen op de demografische achtergronden van de stijging. De veroudering van de bevolking van Nederland vormt de voornaamste verklaring voor de gesignaleerde toename (absolute aantallen). Daarnaast heeft de vroegere huwelijksintensiteit invloed op deze ontwikkelingen.

Uit de grafiek 10 waarin de sterfte per 1000 van de gemiddelde bevolking is uitgezet kan evenwel een lichte daling worden gelezen¹². Uit het gestandaardiseerde sterftecijfer met betrekking tot de totale populatie (inclusief de niet-gehuwden) blijkt deze daling eveneens (mannen 1970: 93,8 - 1976: 91,3; vrouwen 1970: 74,4 - 1976: 65,5). Slechts enkele nadere gegevens over sterfte zijn voorhanden (in vergelijking met echtscheiding). Zo blijkt de kans dat een pasgeboren kind vaderloos wordt te zijn toegenomen. Deze toename blijkt te kunnen worden verklaard door de leeftijdscombinatie van de partners bij huwelijksluiting¹³.

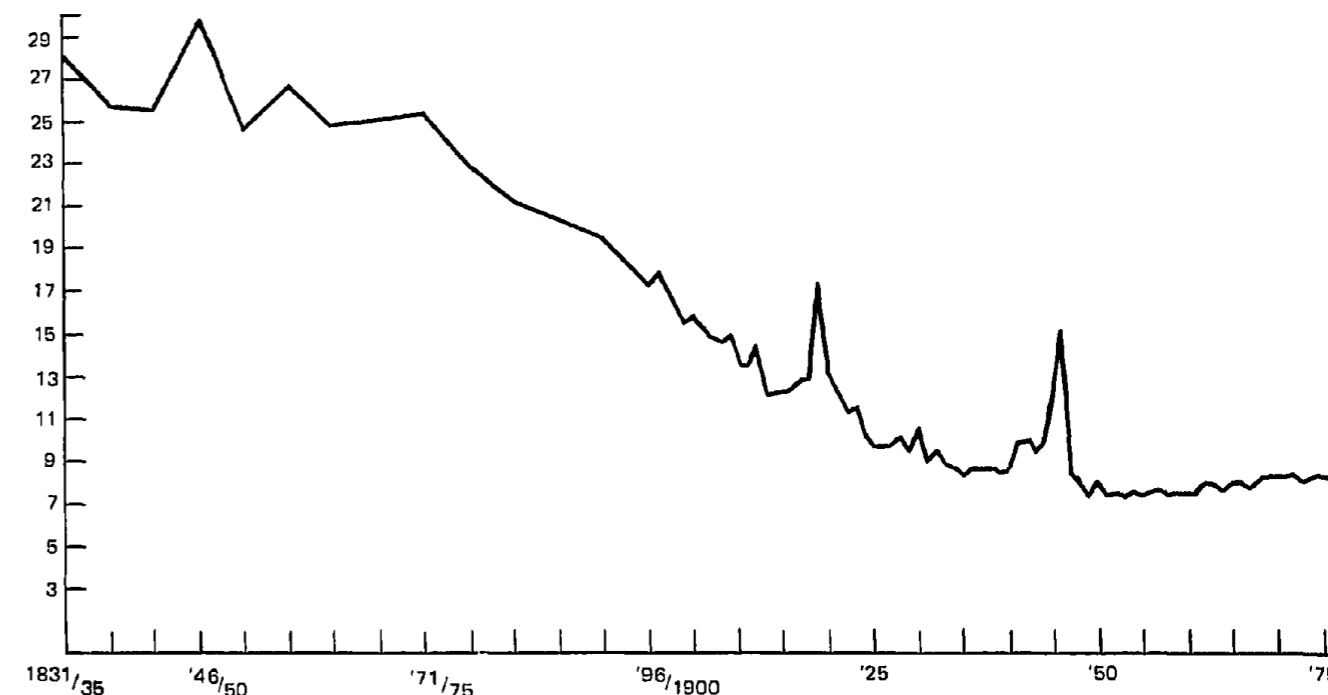
Tabel 27. De totale kans dat een 25-jarige vrouw weduwa wordt (kansen per 1000 vrouwen)

Periode	Leeftijd man			
	20	25	30	35
1947/49	446	519	608	696
1966/70	511	591	671	738

Bron: CBS, Bevolkingsboekhouding.

Daarnaast levert Frinking¹⁴ materiaal dat wijst op een differentieel sterftepatroon naar beroep (de sterfte per 1000 mannen in de leeftijdsklasse 25-64 jaar blijkt het laagst te zijn bij de vrije en hogere beroepen en het hoogst bij de arbeiders). Meester¹⁵ toont de invloed aan van de verkeersongevallen, de kwaadaardige nieuwvormingen en de hart- en vaatziekten op de gemiddelde levensduur. Tabel 16 toont de gemiddelde levensverwachting bij de geboorte aan voor mannen en vrouwen.

Grafiek 10. Sterfte per 1000 van de gemiddelde bevolking in Nederland voor de periode 1831-1977

Tabel 28. Gemiddelde levensverwachting per geslacht bij geboorte. Nederland 1840-1975

Periode	Mannen	Vrouwen	Verschied tussen mannen en vrouwen
1840-1851	36,1	38,5	+ 2,4
1850-1859	36,4	38,2	+ 1,8
1860-1869	37,2	39,1	+ 1,9
1870-1879	38,4	40,7	+ 2,3
1880-1889	42,5	45,0	+ 2,5
1890-1899	46,2	49,0	+ 2,8
1900-1909	51,0	53,4	+ 2,4
1910-1920	55,1	57,1	+ 2,0
1921-1930	61,9	63,5	+ 1,6
1931-1940	65,7	67,2	+ 1,5
1947-1949	69,4	71,5	+ 2,1
1951-1955	70,9	73,5	+ 2,6
1956-1960	71,4	74,8	+ 3,5
1961-1965	71,1	75,9	+ 4,8
1966-1970	71,0	76,4	+ 5,4
1971-1975	71,2	77,2	+ 6,0

Bron: CBS, Bevolkingsboekhouding.

Het is duidelijk dat deze ontwikkelingen grote gevolgen hebben voor de aantalsverhoudingen tussen weduwen en weduwnaars. Het verschil in le-

vensverwachting tussen mannen en vrouwen wordt steeds groter. Ook hier is van betekenis wat er na sterfte van één der huwelijkspartners met de gezinsleden gebeurt¹⁷. Het belangrijkste verschil met echtscheiding is dat sterfte veelal op latere leeftijd plaatsvindt.

Tabel 29. Verweduwden naar huishoudenssituatie 1971

Huishoudenssituatie	Verweduwden	
	mannen	vrouwen
Hoofd één-oudergezin	20,0	24,1
Alleenstaand	35,4	46,4
Hoofd niet-gezinshuishouden	6,3	5,1
Lid niet-gezinshuishouden	3,9	3,2
Hoofd huishouden met gezin	2,4	1,4
Lid huishouden met gezin	17,1	8,1
Bewoner inrichting	15,0	11,7
Inwonend personeel inrichting	0,0	0,0
Totaal	100% N = 142 098	100% N = 481 999

Bron: CBS, Volkstelling 1971.

Het blijkt dat vele ouderen en daarmee vele verweduwden in een inrichting of een tehuis terecht komen. Opvallend zijn de relatief vele één-oudergezinnen met kinderen boven de 30 jaar (\pm 35% van alle één-oudergezinnen). Olde Daalhuis¹⁸ zegt terecht dat dit verschijnsel op tweeërlei wijze kan worden gezien: «Enerzijds zullen in deze gezinnen kinderen voorkomen die verzorging van de ouder behoeven (geestelijk en lichamelijk gehandicapten) – anderzijds zullen kinderen de verzorging van de (bejaarde) ouders op zich hebben genomen.» Van betekenis is ook dat vrouwen meer in een zelfstandige positie verkeren dan mannen. Van de vrouwen is 28,5% in een ander huishouden of in een inrichting opgenomen, van de mannen 44,7%. Ten aanzien van de verweduwden geldt dat de gegevens zijn gebaseerd op de momentopname die de Volkstelling is. Ook hier zullen verdere mutaties plaatsvinden. Het is duidelijk – gelet op de leeftijd – dat de mutaties in hoofdzaak door sterfte en niet door hertrouwen e.d. zullen worden veroorzaakt.

7.4. Verweduwden en gescheidenen

De problematiek van verweduwden toont, naast overeenkomsten, ook verschillen met die van de gescheidenen. De overeenkomsten met betrekking tot deze hoofden van één-oudergezinnen bestaan er vooral uit dat de overblijvende partner meerdere rollen gaat vervullen, of dat er een herschikking van de rollen plaatsvindt. Er zijn wel overeenkomsten m.b.t. de inkomens- en huisvestingssituatie. Van betekenis is ook de invloed van de familie- en kennissenkring. Bij echtscheiding blijkt dat vaak partij wordt gekozen voor het eigen familielid, (gehuwde) mannelijke kennissen en vrienden zullen, onder druk van de omgeving, de gescheiden vrouw niet meer (mogen) bezoeken. Er treedt een inkrimping van de vroegere relatiekring op. Hetzelfde geldt soms voor de verweduwden, ook zij kunnen geïsoleerd raken van hun directe omgeving. Ze worden zielig gevonden, de weduwe wordt anderzijds soms als een bedreiging voor het eigen huwelijk gezien. Kortom, gescheidenen en verweduwden worden gemakkelijk door de vroegere kennissen- en familiekring gemeden. De verschillen hebben vooral te maken met de leeftijd waarop de huwelijksontbinding plaatsvindt. De echtscheiding voltrekt zich op gemiddeld jongere leeftijd dan de verweduwing. Dit feit alleen al betekent dat gescheidenen meer uitzichten hebben op hertrouwen (of samenleven) dan verweduwden. Tevens speelt het «ontijdige» karakter van de sterfte een rol. Het overlijden van een huwelijkspartner komt veelal onverwacht, het is bovendien meestal geen proces dat aan een, door de betrokkenen als ongelukkig ervaren, bestaande situatie een eind maakt (zoals bij

echtscheiding). De periode van rouw na overlijden zal voor de directe nabestaanden van grotere betekenis zijn dan bij de gescheidenen. Hier zijn natuurlijk kanttekeningen te maken, na de scheiding kunnen langdurige onderlinge moeilijkheden ontstaan m.b.t. de eventuele kinderen e.d. Een ander verschil is dat de overheid wel directe steun geeft aan de gezinnen van weduwen: pensioenen en andere voorzieningen zijn duidelijker geïnstitutionaliseerd dan individuele alimentatieregelingen bij echtscheiding.

7.5. Uit huis gaan van kinderen

Een gezin wordt door het CBS gedefinieerd als een echtpaar met thuiswonende eigen en/of adoptief kinderen. Het uit huis gaan van kinderen kan uitgaande van die definitie worden beschouwd als een vorm van gezinsontbinding. Uit tabel 30 blijkt dat er aanzienlijke veranderingen zijn opgetreden in de tijdstippen, waarop die vorm van gezinsreductie zich voordoet¹⁹.

Tabel 30. Positie van 15- t/m 29-jarigen t.o.v. het ouderlijk gezin 1960-1971

	Bij ouders zonder beroep		Bij ouders met beroep		Niet bij ouders	
	1960	1971	1960	1971	1960	1971
Mannen:						
15-19	32%	55%	59%	40%	9%	4%
20-24	5	10	66	52	29	38
25-29	1	1	27	16	72	83
Vrouwen:						
15-19	34%	45%	53%	46%	13%	9%
20-24	10	5	38	31	52	64
25-29	4	1	10	6	86	93

Bron: CBS, Volkstelling 1960 en 1971.

De uit tabel 30 blijvende ontwikkelingen worden uitvoerig behandeld in het rapport «De positie van jongeren t.o.v. het ouderlijk gezin»²⁰. De veranderingen zijn voor de 15-19-jarigen toe te schrijven aan de verhoging van de leerplichtige leeftijd, hetgeen een weerspiegeling is van de maatschappelijke tendens om meer en langer onderwijs te volgen en die in verband staat met de afname van de gedwongen huwelijken. Tevens blijken de vrouwen en mannen boven de twintig jaar in 1971 veel meer buiten het ouderlijk huis te wonen dan elf jaar eerder. Deze ontwikkeling houdt verband met de daling van de huwelijksleeftijd in deze periode. Van belang met betrekking tot het uit huis gaan van kinderen is de wijze waarop dit gebeurt. Niphuis-Nell²¹ stelt: «Het uit huis gaan van het kind mag een abrupte overgang lijken, in feite echter is het een onderdeel van het proces van onafhankelijk worden van het kind, een proces dat al jaren voor het verlaten van het ouderlijk huis gaande is en dat ook daarna nog kan voortduren.»

Natuurlijk speelt het socialisatieproces (dat veelal minder geleidelijk verloopt dan dikwijls wordt aangenomen) een rol, maar er zijn ook «toevalligheden» van betekenis. Bepaalde beroepsopleidingen (universiteiten, zeevaartscholen, HTS'en en opleidingen voor verpleegkundigen) zijn soms buiten de eigen regio. Deze studerenden zullen op kamers moeten gaan wonen. Ook kan het zijn dat men een kamer krijgt aangeboden, om die reden wordt dan het ouderlijk huis verlaten. Daarnaast zijn er abrupte overgangen mogelijk. Het gedwongen huwelijk kan hier als voorbeeld gelden, maar ook de jongeren die met ruzie en moeilijkheden uit het ouderlijk huis verdwijnen. Want ook deze zaken zijn kenmerkend voor het socialisatieproces. Jeugdigen zetten zich af tegen de ouders, terwijl zij proberen een eigen weg in te slaan. Naast deze ontwikkelingen is het van betekenis te letten op de verschillende fasen die doorlopen kunnen worden. De meest gebruikelijke wijze van overgang hield in dat men vanuit het ouderlijk gezin trouwde en een eigen gezin stichtte. Tegenwoordig zijn meer variaties mogelijk. Een fase is ook om het

ouderlijk gezin te verlaten en te gaan studeren. Het kamer bewonen en in eigen levensonderhoud voorzien betekent een andere overgangsfase. Daarbij lijkt het samenleven een belangrijke rol te zijn gaan spelen, ofschoon exacte gegevens daarover ontbreken.

Bij al deze vormen van het verlaten van het ouderlijk huis valt hier wel een zekere mate van geleidelijkheid vast te stellen. De studerende en de werkende kamerbewoner zal in de aanvang nog een aanzienlijke binding met het ouderhuis en de oude vriendenkring ervaren, alléngs echter zal hij onafhankelijker worden en de weekends in eigen omgeving doorbrengen, aldus nieuwe vrienden en kennissen ontmoetend.

7.6. Kindersterfte

Gezinnen kunnen ook door sterfte van de aanwezige kinderen inkrimpen of zelfs worden ontbonden (de één-oudergezinnen met één kind). In de vorige eeuw was de zuigelingen- en kindersterfte in ons land hoog. Omstreeks 1875 overleed één van iedere vier zuigelingen vóór de voltooiing van het eerste levensjaar. Rond 1880 zien we een daling van de kindersterfte optreden, mede onder invloed van vorderingen op medisch en hygiënisch gebied. Deze daling zet zich gestaag door. Deze daling betreft zowel de peri-, neonatale sterfte en de zuigelingensterfte (de begrippen worden in noot 22 verklaard). Ofschoon het eerste levensjaar nog steeds een zeker sterfterisico inhoudt, blijkt uit de ontwikkeling van de cijfers dat te onzent in deze eeuw de zuigelingensterfte zeer sterk is verminderd.

Tabel 31. Perinatale sterfte, neonatale sterfte en zuigelingensterfte in Nederland in de periode 1900-1976²³

Jaar	Perinatale sterfte per 1000 geboren	Neonatale sterfte per 1000 levendgeborenen	Zuigelingensterfte per 1000 levendgeborenen
1900	--	35,7	155,2
1905	--	31,3	130,9
1910	--	25,6	107,9
1915	--	21,8	86,8
1920	44,7	31,1	82,5
1925	41,1	23,6	58,4
1930	41,4	23,4	51,3
1935	41,6	22,5	39,9
1940	40,7	21,4	39,4
1945	35,0	29,8	78,7
1950	34,2	17,9	26,7
1955	30,2	15,6	21,6
1960	26,6	13,5	17,9
1965	23,1	11,4	14,4
1970	18,6	10,7	12,7
1975	13,9	7,6	10,6
1976	14,4	7,7	10,7

Bron: CBS, Bevolkingsboekhouding.

Verminderde de zuigelingensterfte zeer sterk, zij concentreerde zich ook meer rond de geboorte.

In tabel 32 zijn de sterftekanssen vermeld (het risico dat een persoon die x jaren oud wordt, komt te overlijden voor zijn (x + 1) ste verjaardag, hier per leeftijdsklasse²⁴).

Tabel 32. Sterftekanssen voor mannen en vrouwen (0- t/m 29-jarigen) in de periode 1971/1975

Leeftijd in jaren	Mannen	Vrouwen
0	0,01302	0,01004
1	0,00354	0,00253
5	0,00239	0,00145
10	0,00192	0,00134
15	0,00496	0,00198
20	0,00513	0,00194
25	0,00438	0,00225

Bron: CBS, Bevolkingsboekhouding.

Hieruit blijkt het relatief hoge sterfterisico in het eerste levensjaar. Bovendien zijn er aanzienlijke verschillen tussen mannen en vrouwen. Het CBS zegt over dit verschil het volgende²⁵: «Raadplegen we de doodsoorzakenstatistiek dan blijkt, dat het aandeel van de ongevallensterfte (bedrijfs- en verkeersongevallen) onder de mannen van 16-26 jaar meer dan de helft bedraagt van de totale sterfte voor deze groep ... Laat men voor deze leeftijdscategorie de sterfte t.g.v. ongevallen buiten beschouwing dan is in 1971/1975 voor de mannen t.o.v. de vrouwen weliswaar nog sprake van een oversterfte, doch deze is dan veel kleiner, nl. ca. 70%.» Het verschil tussen mannen en vrouwen in deze leeftijdscategorieën is dus voor een belangrijk deel aan het verkeer toe te schrijven.

Samenvattend laat zich over de kindersterfte opmerken, dat deze zeer uitzonderlijk is geworden. (Gezinsreductie door sterfte van kinderen, in de 19de eeuw en herhaaldelijk voorkomend gebeuren, doet zich nog slechts zelden voor.

Noten

¹ Olde Daalhuis, A. e.a., Gescheidenen en verweduwd. Monografieën Volkstelling 1971, 's-Gravenhage, 1978.

² Olde Daalhuis, A. e.a., Op. cit. p. 77.

³ CBS, Echtscheiding in Nederland 1900-1957, Zeist, 1958 (aanvullingen uit de Maandstatistiek van bevolking en volksgezondheid diverse jaargangen).

⁴ CBS, Verhoef, R., Demografie van Nederland. In: Maandschrift CBS, april, 1978 p. 288.

⁵ CBS, Harts-Broekhuis, E. J. A. en Tas, R. F. J., Echtscheidingen in Nederland 1900-1974, 's-Gravenhage, 1976.

⁶ CBS, Op. cit. p. 25.

⁷ CBS, Op. cit. p. 26. e.v.

⁸ Het gaat hier - let wel - steeds om in die plaatsen ingeschreven vonnissen. De gescheidenen behoeven er niet te hebben gewoond.

⁹ Olde Daalhuis, A. e.a., Op. cit. p. 50.

¹⁰ CBS, Huwelijksontbindingskanssen en huwelijksontbindingstafels 1966/1970. In: Maand-

statistiek van bevolking en volksgezondheid.

¹¹ CBS, Verhoef, R., op. cit. pp. 285-286.

¹² CBS, Verhoef, R., Op. cit. p. 286.

¹³ Frinking, G. A. B., De gevolgen van een veranderend sterftepatroon voor de gezinsamenstelling. In: Demografie, bulletin van het NIDI, januari, 1973.

¹⁴ Frinking, G. A. B., Sociale ongelijkheid door de dood: fictie of realiteit. In: Demografie, bulletin van het NIDI, juni, 1974, no. 7.

¹⁵ Meester, J., De invloed van enkele doodsoorzaken op de gemiddelde levensduur, arbeidsduur en pensioenduur. In: Demografie, bulletin van het NIDI, mei, 1975, no. 13.

¹⁶ CBS, Sterftetafel van Nederland, 's-Gravenhage, pp. 44-46.

¹⁷ Olde Daalhuis, A. e.a., Op. cit. p. 23. e.v.

¹⁸ Olde Daalhuis, A. e.a., Op. cit. p. 78.

¹⁹ CBS, De gegevens 1960 zijn samengesteld op basis van gelichtdrukte tabellen. We hebben hier met een schatting te maken. De gege-

vens 1971 zijn samengesteld uit tabellen van de steekproef 1 op 10 (x10) Serie, S.

²⁰ Boerma, L. H. en Malmberg, M. J. J. M., De positie van jongeren ten opzichte van het ouderlijk gezin. Monografieën Volkstelling 1971, 's-Gravenhage, 1978.

²¹ Niphuis-Noll, M., De gezinsfasen, Amsterdam, 1974, p. 51.

²² Onder perinatale sterfte wordt de sterfte verstaan die binnen een week na de geboorte plaatsvindt (incl. de doodgeborenen). Onder neonatale sterfte wordt verstaan de sterfte binnen vier weken (excl. eerste week). De zuigelingensterfte is de sterfte die plaatsvindt binnen één jaar na de geboorte.

²³ CBS, Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen 1899-1969 (aanvullingen uit Maandstatistiek van bevolking en volksgezondheid).

²⁴ CBS, Rentier, A., Sterftetafels voor Nederland 1971-1975. In: Maandschrift CBS, juni, 1977, p. 474.

²⁵ CBS, Rentier, A., Op. cit. pp. 471-472.

8. Samenvatting van de rapporten over beroepsarbeid door vrouwen, huisvestingssituatie, vergrijzing en laagstgekleerden

8.1. Inleiding

Dit rapport zou niet compleet zijn als geen melding werd gemaakt van de in de titel van dit hoofdstuk genoemde projecten. In de voorafgaande hoofdstukken bestond de mogelijkheid om vanuit een centrale ingang: huishouden, huwelijk en gezin rapporten te rangschikken, zodoende kon op een systematische manier aandacht geschonken worden aan een zestal deelprojecten. Het was niet mogelijk om binnen de centrale ingang de projecten beroepsarbeid door vrouwen, huisvestingssituatie, vergrijzing en laagstgekleerden te passen. Daarom is hier gekozen voor een – soms uitvoerige – samenvatting. Daarnaast wordt ook hier aandacht gegeven aan de «werking» van de variabelen.

8.2. Beroepsarbeid door vrouwen

In het rapport over de beroepsarbeid door vrouwen¹ wordt uitvoerig vermeld in welke mate de vrouw aan het arbeidsproces deelneemt, welke persoons- en situationele variabelen hierbij van betekenis zijn, welke veranderingen zich in de afgelopen periode hebben voltrokken en in welke beroepen de vrouwen werkzaam zijn. Het is overbodig om in deze beschouwing op alle genoemde facetten nader in te gaan. De twee belangrijkste variabelen i.v.m. de beroepsarbeid worden hier wel belicht: de burgerlijke staat en het opleidingsniveau. De verdeling van de vrouwelijke beroepsbevolking naar burgerlijke staat is in onderstaande tabel weergegeven:

Tabel 33. De verdeling van vrouwelijke beroepsbevolking naar burgerlijke staat 1960–1971

Burgerlijke staat van vrouwen met beroep	Aantal vrouwen met beroep (in % per burgerlijke staat)			
	1960		1971	
Gehuwd	172 677	6,8%	482 873	15,7%
Ongehuwd	698 024	60,3	632 485	60,8
Gescheiden	25 336	41,8	32 630	39,1
Weduwe	31 971	8,9	32 639	7,7
Totaal	928 115 ¹	22,5	1 180 627 ¹	25,5

¹ Inclusief tijdelijk niet werkenden.

Bron: Volkstelling 1960 en 1971.

Op basis van de gegevens uit tabel 33 is een aanzienlijke stijging te constateren van de beroepsarbeid van gehuwde vrouwen. Bezien we de ontwikkelingen naar leeftijdscategorie en burgerlijke staat dan blijkt bij de gehuwden dat de hoogste deelnemingspercentages aan de beroepsarbeid worden gevonden bij de jongeren (20–24 jarigen: 31,3%). Dit verschijnsel kan ook bij de verweduwden worden vastgesteld. Bij de ongehuwden zien we hoge deelnemingspercentages (20–44 jarigen: meer dan 80) over alle leeftijdscategorieën. Hoewel minder hoog, geven ook de cijfers van de gescheidenen een gelijkmatig beeld te zien (20–54 jarigen: meer dan 40%).

Globaal kan worden gesteld dat een drietal factoren van invloed is bij de beslissing al dan niet buitenshuis te gaan werken²:

1. de factoren die van invloed zijn op de tijd die de vrouw nodig heeft voor de vervulling van haar rol als huisvrouw en moeder;

2. de attitude van de gezinsleden, de gemeenschap en haarzelf, niet alleen m.b.t. het uitoefenen van beroepsarbeid maar ook betreffende geboortencontrole, taakverdeling, de aanwezigheid van moeder thuis e.d.;
3. de mogelijkheden tot het verrichten van beroepsarbeid.

De reden om aan het arbeidsproces deel te gaan nemen is echter niet via een Volkstelling te verkrijgen. In het rapport «Beroepsarbeid door vrouwen» wordt hierop de volgende aanvulling gemaakt³ met betrekking tot het voorzien in het levensonderhoud:

«Een gehuwde vrouw kan meestal terugvallen op het inkomen van haar man. Dit is niet het geval bij de overige drie categorieën: de gescheiden vrouw komt in de meeste gevallen in aanmerking voor alimentatie; de verweduwd vrouw, die door het verlies van haar levenspartner voor het feit gesteld wordt een onverwachte wending aan haar leven te geven, kan in veel gevallen terugvallen op een door haar voormalige echtgenoot opgebouwd pensioen en een uitkering krachtens de AWW. Hierbij dient te worden aangetekend, dat buiten de ambtelijke sfeer, de pensioenvoorzieningen in het eind van de vijftiger jaren pas gerealiseerd werden, zodat het voor kan komen dat de weduwe van nu slechts aanspraak kan maken op een betrekkelijk laag weduwenpensioen.»

Vervolgens wordt gezegd:

«De ongehuwde vrouw heeft vaak geen keuze, tenzij in geval van invaliditeit of een andere vorm van gehandicapt zijn: zij moet gaan werken om in haar dagelijks onderhoud te kunnen voorzien.»

Een van de conclusies uit het verslag over de beroepsarbeid betreft het opleidingsniveau. De auteurs merken impliciet op dat het opleidingsniveau in hoge mate het al dan niet deelnemen aan welke vorm van beroepsarbeid dan ook, beïnvloedt. Deze conclusie kan getrokken worden voor alle posities in het huishouden.

Dit blijkt uit tabel 34:

Tabel 34. Vrouwelijke beroepsbevolking > 15 jaar naar opleidingsniveau absoluut, in procenten van het totaal en in procenten van het totaal per opleidingsniveau, 1971

Opleidingsniveau	Vr. bev.	W.v. met beroep	in % per niveau	in % v.h. totaal
Basis niveau	1 590 535	227 402	14,3	19,5
Lager niveau	450 523	153 259	34,0	13,1
Uitgebroid lager niveau	1 033 159	404 187	39,1	34,6
Middelbaar niveau	333 348	140 847	42,3	12,1
Semi-hoger niveau	134 149	66 447	49,5	5,7
Hoger niveau	17 961	10 924	60,8	0,9
Niveau onbekend	793 028	148 584	18,7	12,7
Nog dagonderwijs volgend	272 769	16 060	5,9	1,4
Totaal	4 625 472	1 167 710	25,2	100,0

Bron: Volkstelling 1971.

Het is duidelijk dat naarmate het onderwijsniveau hoger is de deelnemingspercentages toenemen. Een constatering die ook in 1960 gedaan kon worden.

Tot besluit van deze paragraaf wordt een samenvatting gegeven van de verschillende hoofdstukken m.b.t. de gehuwde en de gehuwd geweest zijnde vrouwen uit het rapport «Beroepsarbeid door vrouwen».

Over de gehuwde vrouw wordt het volgende gezegd⁴:

«De deelname van de gehuwde vrouw aan het arbeidsproces nam toe van ruim 160 000 in 1960 tot ruim 465 000 in 1971. In deelnemingspercentages betekent dit een toename van 7% tot 16%⁵.

Voor de buitenshuis werkenden steeg in deze periode de deelname veel sterker, nl. van ruim 4 tot 13%. De toename bleek vooral groot onder de 30-44 jarigen.

De verschillen in deelneming tussen de gezinnen met en zonder kinderen bleek ook in 1971 nog aanzienlijk, namelijk respectievelijk 12,6% en 31,9%; in de toename in de deelname tussen 1960 en 1971 hebben de gezinnen zonder kinderen echter slechts een geringe voorsprong. Van de jonge kinderloze gezinnen werkte in 1971 de helft van de vrouwen.

De deelname stijgt met het ouder worden van het jongste kind, met uitzondering echter, van de situatie waarin het jongste kind 15 jaar en ouder is. De deelneming aan beroepsarbeid van de gehuwde vrouw, gerelateerd aan het inkomen van de man (middelbare- en lagere employé's en arbeiders) stijgt, wanneer het inkomen van de man minder wordt.

Wat betreft de duur van de werkweek viel voor de vrouwen in loondienst een aanzienlijke verschuiving naar meer part-time werkenden te constateren: was er in 1960 één part-time werkende op 2 full-time arbeidskrachten, in 1971 was het aandeel van beide vrijwel gelijk. Wel bleek onder de vrouwen, die geen kinderen thuis hadden, een stijging van het percentage dat full-time werkt, wellicht samenhangend met het relatief hoge aantal full-time werkenden in de leeftijdsgroep beneden de 35 jaar!

Onder alle opleidingsniveaus ligt daarbij het hoogste deelnemingspercentage steeds bij de jongere kinderloze gezinnen; alleen bij de categorieën met basis en lager opleidingsniveau ligt het deelnemingspercentage onder de 50%, een percentage, dat, zoals we zagen, voor deze gezinsfasen een gemiddelde vormt.

Voor de beide andere hoofdcategorieën van de ontwikkelingsfase volgde daarna op grote afstand de categorie oudere kinderloze gezinnen (14,6%) en met een gering verschil tenslotte de deelname van de moeders met thuiswonende kinderen.

Differentiatie naar opleidingsniveau laat zien dat deze volgorde in de deelname lang niet bij alle opleidingsniveaus dit gemiddelde beeld heeft: zowel bij het basisniveau als bij het semi-hoger en hoger niveau is de deelname onder de groep met kinderen aanzienlijk hoger dan onder de oudere gezinnen, waar geen kinderen meer thuis wonen.

Voor beide fasen, de gezinnen met kinderen en de oudere kinderloze gezinnen, geldt echter dat de deelname reeds vanaf het uitgebreid lager niveau boven het gemiddelde ligt. Wel bleek bij de gecombineerde categorie semi-hoger- en hoger onderwijs een relatief groot aantal part-time werkenden.»

Ten aanzien van de gescheiden vrouw geldt het volgende⁶:

«Aangezien de leeftijd waarop men gaat trouwen en mede daardoor de leeftijd waarop men gaat scheiden steeds lager wordt, zien we dat de gescheiden vrouwen en de gescheiden gezinshoofden in 1971 jonger zijn dan daarvoor. Tevens verwachten wij, dat door de huidige ontwikkelingen m.b.t. de echtscheidingswetgeving, de leeftijd waarop men gaat scheiden nog lager zal worden.

De deelname op de arbeidsmarkt door gescheiden vrouwen met en zonder kinderen, die tussen 1960 en 1970 enigszins gedaald is, zal waarschijnlijk niet verder dalen; echter de kans dat er een stijging van de deelname op zal treden is groot. De standpunten ten aanzien van de alimentatieregeling, de dalende echtscheidingsleeftijd en de veranderende houding ten opzichte van beroepsarbeid door vrouwen zullen er waarschijnlijk toe leiden dat meer gescheiden vrouwen zullen verkiezen een beroepsrol te aanvaarden. De mogelijkheden om een beroep uit te gaan oefenen, zullen eveneens toenemen door de stijging van het opleidingsniveau van vrouwen. Bij de gescheiden gezinshoofden zagen we dat naarmate het opleidingsniveau hoger is, er meer vrouwen werken.

Het verrichten van beroepsarbeid door gescheiden gezinshoofden wordt moeilijker naarmate men meer kinderen heeft en naarmate de kinderen jonger zijn. De duidelijke tendens om het aantal kinderen dat men wil hebben, te beperken en de verruiming van de opvangmogelijkheden voor jonge kin-

deren beïnvloeden de arbeidsmogelijkheden van vrouwen, dus ook die van gescheiden vrouwen.

Naast het inkomen uit arbeid spelen, bij het voorzien in het levensonderhoud van het gezin van het gescheiden gezinshoofd, sociale uitkeringen (bijvoorbeeld via de Algemene Bijstandswet) en alimentatie-uitkeringen een rol. Men is minder van een sociale uitkering afhankelijk, indien men beroepsarbeid verricht, de kinderen ouder zijn en het opleidingsniveau hoger is. Gescheiden gezinshoofden die een beroep uitoefenen, zijn voornamelijk als lagere employées en als arbeidsters werkzaam in administratieve en dienstverlenende functies.

Het opleidingsniveau is van invloed op de sociale groep waartoe de beroepsmatig bezig zijnde gescheiden vrouw met kinderen behoort. Ruim 1/4 deel van de gescheiden gezinshoofden met beroep heeft een gedeeltelijke werkweek. We vinden de gescheiden gezinshoofden die part-time werken vooral onder de arbeidsters en met name onder diegenen die een dienstverlenend of agrarisch beroep uitoefenen.

Van de gescheiden gezinshoofden, die een beroep uitoefenen, woont ruim 60% niet verder dan 30 minuten van haar werkadres verwijderd. De invloed van de mate van urbanisatie van de woongemeente van het gescheiden gezinshoofd is op alle hierboven genoemde variabelen, niet of slechts in geringe mate van invloed.»

Over de verweduwde luidt de samenvatting:

«Tussen 1960 en 1971 is de deelname op de arbeidsmarkt door verweduwde vrouwen in het algemeen en van verweduwde gezinshoofden in het bijzonder gedaald.

De leeftijdssamenstelling van verweduwde gezinshoofden, die tussen 1960 en 1971 niet veel veranderd is, is van invloed op het verrichten van beroepsarbeid. De deelname aan het arbeidsproces door verweduwde gezinshoofden stijgt tot de leeftijd van 50 jaar, daarna daalt het aandeel. Het opleidingsniveau van de vrouw beïnvloedt evenals de leeftijd de arbeidsparticipatie van verweduwde gezinshoofden.

Verweduwde gezinshoofden waarvan het jongste kind tussen de 6 en 14 jaar oud is, zijn relatief het meest werkzaam in een beroep. De belangrijkste bron van levensonderhoud is voor de verweduwde gezinshoofden een pensioenuitkering; de leeftijd van het jongste kind is hierop van invloed en tevens het opleidingsniveau (hoe hoger het opleidingsniveau, hoe minder men inkomen uit pensioen e.d. als voornaamste bron van levensonderhoud opgeeft).

Wat betreft de aard van de verrichte beroepsarbeid kan gesteld worden, dat verweduwde gezinshoofden vooral werkzaam zijn als zelfstandigen, lagere employées en als arbeidsters in de commerciële en dienstverlenende sector. De mate van opleiding bleek een duidelijke invloed uit te oefenen op de sociale groep waartoe men behoort indien men een beroep uitoefent. Van de verweduwde gezinshoofden met een beroep heeft 34,4% een gedeeltelijke werkweek; met name in de lagere sociale groepen wordt relatief veel part-time gewerkt.

Van de verweduwde gezinshoofden werkt ongeveer 1/4 deel thuis. Uit het feit dat onder de verweduwde gezinshoofden met een beroep veel zelfstandigen voorkomen, werkzaam in de commerciële sector en thuis werkend, kunnen we veronderstellen dat er onder verweduwde gezinshoofden een vrij grote groep een winkel aan huis heeft.

De urbanisatiegraad van de woongemeente is, zoals we reeds concludeerden bij de gescheiden gezinshoofden, niet of nauwelijks van invloed op bovengenoemde variabelen.»

Uit deze opsomming blijkt onder meer dat het merendeel van de variabelen hier een discriminerende werking hebben. De burgerlijke staat en het opleidingsniveau blijken, in verband gebracht met het al dan niet werken van de vrouw, het sterkst tot differentiatie te leiden. Maar ook de gezinssituatie (leeftijd kinderen, inkomen) heeft een dergelijke werking. Bij de urbanisatiegraad worden nauwelijks verschillen aangetroffen. Kortom, de activiteit «buitenshuis werken door vrouwen» is via de Volkstelling 1971 op te sporen.

8.3. Huisvesting

«buitenshuis werken door vrouwen» is via de Volkstelling 1971 op te sporen.

In het rapport «Huisvestingssituatie in Nederland»⁹ staan drie aspecten van het wonen centraal, nl.: de woonvorm, de eigendomsverhoudingen en het forensisme. Voor deze monografie «Huishouden, huwelijk en gezin» is vooral het eerste aspect van betekenis. Met betrekking tot de woonvorm hebben zich de volgende verschuivingen voorgedaan:

«Het eengezinshuis heeft aan terrein gewonnen. Bij de meergezinshuizen zien we een verschuiving van hoogbouw naar middelhoge bouw. Deze wordt voornamelijk gerealiseerd in de grote steden.

We stelden vast dat het consumentenbelang, de wens naar het eengezinshuis, meer de doorslag is gaan geven, maar dat waar nog woningnood is, in de grote steden, het aandeel meergezinshuizen tot voor kort toenam.

Bij de analyse van de gegevens van de Volkstelling 1971 constateerden we dat naarmate men in een latere gezinsfase verkeert, men meer in een eengezinshuis woont. Consequentie hiervan is dat er juist nogal wat gezinnen met kleine kinderen zijn die in een voor hen ongeschikte woonvorm wonen. De locatie van deze groep, voor de helft in de grootste steden, geeft, wanneer ze verhuizen, aanleiding tot nog meer suburbanisatie. Het aanbod van eengezinshuizen in deze steden is immers minimaal.

De ontmenging van de bevolking naar huishoudenssituatie zien we geïllustreerd in de concentratie van alleenstaanden en onvolledige gezinnen met kleine kinderen, in de grootste steden in de oude meergezinshuizen aldaar. Het gaat hier niet alleen om bejaarden, maar juist om jonge alleenstaanden: zij hebben beperkte keuzemogelijkheden op de woningmarkt, immers een groot gedeelte woont in het geheel niet zelfstandig. Anderzijds is de centrale ligging en het stedelijk milieu voor deze groep aantrekkelijk.

Naar sociale beroepsgroep constateerden we belangrijke verschillen. Hoe hoger de sociale beroepsgroep, hoe vaker men in een eengezinshuis woont en hoe vaker men in nieuwbouw woont. De lagere sociale beroepsgroepen die in een eengezinshuis wonen, vinden we voornamelijk in de oude wijken. Het bewonen van nieuwbouwmeergezinshuizen is voor de hogere sociale beroepsgroepen veelal een tijdelijke zaak. Het meergezinshuis fungeert kennelijk als tussenstation op weg naar het eengezinshuis, dat vaak in een suburbane omgeving gekocht wordt.

Van overheidswege wordt gestreefd naar het scheppen van een wervend woonmilieu in de steden. Zowel bestaande als nieuw te bouwen woningen en woonomgevingen behoeven veel aandacht. Hier komt de problematiek van de gewenste bebouwingsdichtheid om de hoek kijken. De meningen van deskundigen variëren sterk en staan soms lijnrecht tegenover elkaar.

Wat de woonvorm betreft zijn wij van mening, dat de nieuwbouw toegankelijker gemaakt zou moeten worden voor de lagere inkomensgroepen gezien de oververtegenwoordiging van de hogere en vooral de midden inkomensgroepen. De toepassing van nieuwe woonvormen is voor de hogere bijdragen dat in de nieuwbouw naar huishoudenssituatie een betere vermenging ontstaat. Bij de bestaande woningvoorraad zal een doelgericht huisvestingsbeleid moeten zorgdragen dat de eenzijdige bevolkingssamenstelling doorbroken wordt. In bestaande wijken lijkt functiemenging, d.w.z. aantrekken van niet-woonfuncties zinvoller dan verdichtingsbouw.»

Daarnaast kon worden vastgesteld dat een aantal categorieën zich in negatieve zin onderscheidt m.b.t. het wonen¹⁰.

«De lagere employées en de (vnl. hoger betaalde) arbeiders wonen relatief veel in oude meergezinshuizen, in huurwoningen en in de oude koopwoningen en hoewel ze waarschijnlijk gemiddeld qua afstand dicht bij het werk wonen dan hogere sociale beroepsgroepen, is hun gemiddelde reistijd dezelfde. Op de achtergrond hierbij speelt dat deze categorieën oververtegenwoordigd zijn in de steden.

De hogere sociale beroepsgroepen kunnen de door hen gewenste woning en het geprefereerde woonmilieu wel verkrijgen – zij het vaak niet op de

plaats waar men dat zou willen. (Gedwongen) suburbanisatie is het gevolg. Het sterk aan inkomen gebonden eigen-woningbezit fungeert als middel om deze woonwensen te realiseren, soms als doel vanwege financiële aantrekkelijkheid. De grotere afstand tot het werk vormt geen belemmering. De gemiddelde reistijd is door het hoge autogebruik (ten opzichte van lagere employés en (hoger betaalde) arbeiders) laag.

Die categorieën, die vanwege hun inkomen zich niet op de koopmarkt kunnen bewegen en/of die geen auto in het woon-werkverkeer kunnen gebruiken, bijvoorbeeld vanwege de kosten, zullen veelal hun woonwensen aan moeten passen aan wat de stad te bieden heeft. Deze groep kunnen we in de huidige situatie als achterblijvend aanmerken.

Alleenstaanden, vooral de jongere, en jonge één-oudergezinnen zijn sterk oververtegenwoordigd in de oude meergezinshuizen in de grote steden. De vraag rijst of deze oververtegenwoordiging ook een voorkeur inhoudt. De lage prioriteit bij het toewijzingsbeleid en de geringe effectieve vraag die de meeste alleenstaanden kunnen uitoefenen, geven grond aan het vermoeden dat hier in ieder geval sprake is van een gebrek aan alternatieven. De locatie op zich, dicht bij het centrum van een grote stad, zal evenwel bij velen van deze categorie de voorkeur hebben. Vervolgens kwam de relatie tussen de huisvestingssituatie en de ruimtelijke ordening aan bod.

Op het gebied van het wonen treedt er naast ruimtelijke ontmenging sociale ontmenging op. Segregatie van bewoners naar sociaal-economische kenmerken valt waar te nemen. Het gevaar van het ontstaan van getto-achtige wijken is reëel aanwezig. Reeds nu doet zich verpaupering voor van woonbuurten in binnensteden en de 19e eeuwse wijken daaromheen. Ook naar huishoudenssituatie treedt er ontmenging op. Dit onderzoek laat zien dat gezinnen met jonge kinderen in sterke mate oververtegenwoordigd zijn in de koopwoningen in forensengemeenten en verstedelijkte plattelandsgemeenten.

De ontmenging van functies en de scheiding naar soort binnen functies is mogelijk geworden door de toegenomen mobiliteit. Zo heeft de personen-auto in het woon-werkverkeer voor een grote reikwijdte gezorgd, evenals bij andere soorten verkeersstromen. De toegenomen potentiële mobiliteit houdt in dat er een groter beslag op de ruimte wordt gelegd.

Voor diegenen die hun (potentiële) mobiliteit niet zagen toenemen, bijvoorbeeld door het feit dat ze geen auto bezitten, leverde de ontmenging en scheiding van functies juist beperkingen op. Bij een gelijkblijvend niveau van het openbaar vervoer en een toenemende ontmenging en ruimteslag raakt deze groep verder achterop. Zo zien we dat die groepen die in het woon-werkverkeer grotendeels van het openbaar vervoer afhankelijk zijn, een lange reistijd hebben.

Ruimtelijke en maatschappelijke planning zullen gericht moeten worden op een betere menging van functies. Leidraad hierbij zou kunnen zijn dat de activiteiten die deze functies oproepen, gespreid over de tijd plaatsvinden en niet met elkaar conflicteren. Juist dit laatste maakt dat er geen standaardoplossing aan te geven is. De nagestreefde verscheidenheid zal dan ook niet overal hetzelfde kunnen zijn.»

Hierna werd aandacht besteed aan de te verwachten veranderingen in de structuur van de sociale beroepsgroepen en in de huishoudenssituatie. Enkele consequenties voor de huisvestingssituatie zouden de volgende kunnen zijn, volgens Van der Windt¹¹:

— Er is nog een aanzienlijke uitbreiding van de woningvoorraad nodig door de toename van het aantal huishoudens en het effectief worden van de vraag naar woonruimte van groepen als bij voorbeeld alleenstaanden, die nu nog weinig aan bod komen — en

«Bij de woonvorm zijn twee tendenties te verwachten. Meer part-time en full-time werk van getrouwde vrouwen heeft tot gevolg dat er een verhoudingsgewijs grote vraag blijft bestaan naar betrekkelijk kleine en makkelijk te onderhouden woningen. Juist gestapelde woningen kunnen aan deze eisen voldoen.

8.4. De vergrijzing van de bevolking

Aan de andere kant zal de toenemende vrije tijd, door arbeidstijdverkorting, aan het wonen als activiteit meer gewicht geven. Het meestal ruimere een-gezinshuis met tuin biedt de mogelijkheid om in en om de woning op een aangename manier de grotere hoeveelheid vrije tijd door te brengen. Deze tendens zal ons inziens zwaarder gaan wegen dan de eerstgenoemde: de leefstijl van de gemiddelde Nederlander zal de vraag naar een-gezinshuizen doen toenemen.»

In het rapport «Vergrijzing» wordt het oudere deel van de Nederlandse bevolking behandeld. Hierin vinden we het volgende¹²:

«Sinds ± 1910 vergrijst de bevolking van Nederland, vooral door de daling van de geboortecijfers. Ook de afgenomen sterfte onder ouderen speelde daarbij een rol. Nederland staat minstens zo'n sterke vergrijzing te wachten in de eerstkomende 50 jaar. Daarbij vallen twee toekomstige bejaardengolven op; die vanaf 1985 en die vanaf 2010. Door de grote oversterfte van mannen t.o.v. vrouwen van 45 j. e.o. in WO II en sinds 1950 verloopt het proces van vergrijzing bij mannen minder sterk dan bij vrouwen: dat betekent een groot en in de toekomst een nog groter vrouwenoverschot/man-entekort onder de oudere bevolking.

Mede door deze scheve verhouding w.b. de aantallen oudere mannen en vrouwen, zijn oudere mannen veel vaker gehuwd dan oudere vrouwen. Het percentage weduwen onder oudere vrouwen dat sinds 1960 gestegen is, zal ook in de toekomst sterk toenemen. Daarnaast rekent het CBS in de toekomstprognoses met een aanzienlijke toename van het aantal gescheidenen, zowel onder mannen als onder vrouwen. In de komende ruim 40 jaar (van 1976 tot 2020) kan men een verdubbeling van het aantal niet (meer) gehuwde oudere vrouwen verwachten, tot een aantal van ± 1 miljoen. Door de minder sterke stijging van het aantal gehuwde oudere vrouwen zal dan de verhouding van de niet gehuwde op de gehuwde oudere vrouwen twee op één zijn. De verschillen in gemiddeld te verwachten levensduur tussen de burgerlijke-staatcategorïeën zijn de afgelopen 100 jaar kleiner geworden, die tussen de geslachten evenwel de afgelopen 30 jaar beduidend groter.

In de periode 1960–1976 kan men een ontwikkeling constateren, die een voortgaande sociale segregatie van ouderen in engere zin genoemd is: toename van het aantal ouderen, vooral vrouwen, die alleen een huishouden voeren; minder ouderen in niet-gezinshuishoudens; op jongere leeftijd zijn ouderen door de kinderen heen. Daarbij nam ook het inwonen van ouderen af; het alleenwonen vooral onder weduwen sterk toe. Deze segregatie in engere zin, bleek in de gegevens van 1971 samen te hangen met leeftijd, urbanisatiegraad, opleidingsniveau, inkomanssituatie en met hulpbehoefte.

Ook nam de segregatie van ouderen in de zin van opname in een verzorgingstehuis sterk toe. Daarbij ging het om steeds grotere tehuizen met een steeds oudere bevolking van steeds meer vrouwen en steeds minder validen. Dat grote vrouwenoverwicht in verzorgingstehuizen was in de gegevens van 1971 en 1976 te herleiden tot:

1. het vrouwenoverschot in de oudere bevolking;
2. het vaker gehuwd zijn van oudere mannen;
3. het ook als niet (meer) gehuwd, vaker alleenstaan van oudere vrouwen.

«Dat vrouwen in de oudste leeftijdsgroepen vaker lichamelijke gebreken gaan ondervinden dan mannen zou als een verdere verklaring kunnen dienen, maar bleek vooralsnog niet uit de gegevens m.b.t. hulpbehoefte in 1971. Vanwege de te verwachten toename van het aantal ouderen, m.n. hoogbejaarden, en vanwege het steeds onevenwichtiger worden van de seksratio onder ouderen, ook, in de nabije toekomst, het eerder trouwen en uit huis gaan van de kinderen, de toename van het alleenstaan van ouderen, vooral van vrouwen, en het minder vaak inwonen bij anderen, m.n. bij getrouwde kinderen, zal de vraag naar intra- én extramurale voorzieningen ten behoeve van ouderen in de nabije toekomst sterk toenemen; dit is toegelicht aan de hand van berekeningen m.b.t. de toekomstige behoefte aan plaatsen in verzorgingstehuizen.

Wat betreft de materiële aspecten van de woonsituatie van ouderen komt uit VT '71 naar voren, dat de oudere bevolking vaker in minder goed geoutilleerde huizen wonen dan midden-volwassenen. Rijkere, beter opgeleide ouderen en ouderen in de stad bewonen betere woningen dan andere, lager opgeleide ouderen en ouderen op het platteland. Er zijn echter maar zo weinig rijkere, beter opgeleide ouderen. De outillage van de woningen van ouderen lijkt in de periode 1971-1976 sterk verbeterd; de achterstand van ouderen t.o.v. midden-volwassenen lijkt evenwel niet kleiner geworden.

Ouderen zeggen vaak minder verhuis-geneigd te zijn dan jongeren; kijkt men naar hun verhuisgedrag, dan blijken ze «mobiel».

T.a.v. hulpbehoevendheid van ouderen in VT '71 kan men een sterk verband met leeftijd constateren: hoe ouder, hoe vaker hulpbehoevend; ook: vrouwen vaker dan mannen; verweduwd dan niet verweduwd en personen in niet-gezinshuishoudens en alleenstaanden vaker dan ouderen in gezinnen. Vrouwen zijn vooral wat betreft huishoudelijk werk vaker op hulp van anderen aangewezen dan mannen. Opvallend is dat mannen tussen 45-69 jaar vaker dan vrouwen op hulp zijn aangewezen voor eigen verzorging, tussen de 60 en 70 even vaak bedlegerig en bij 60-64 jaar even vaak op hulp aangewezen voor verplaatsing buitenshuis.

Afhankelijkheid van hulpmiddelen komt bij ouderen veel minder vaak voor dan afhankelijkheid van hulp. Afhankelijkheid van hulp voor verplaatsing buitenshuis komt ook relatief weinig voor. De samenhang tussen hulpbehoevendheid en inkomen is bij 45-64-jarigen veel sterker dan bij 65-jarigen e.o. In de laatste groep komen immers veel minder personen met hoge inkomens voor.

Verskillende verbanden die in het volkstellingsmateriaal m.b.t. hulpbehoevendheid waren te ontdekken, worden veelal bevestigd door het leefsituatieonderzoek onder 55-jarigen e.o. 1976, en door het lichamelijkegehandicaptenonderzoek 1971. Er zijn in 1971 veel meer lichamenlijk gehandicapte ouderen volgens het gehandicaptenonderzoek dan hulpbehoevenden volgens VT '71; hoe ouder echter, hoe minder verschil. Hulpbehoevendheid van VT '71 differentieert meer t.a.v. opname in tehuizen, en huiselijke omstandigheden dan het lichamenlijk gehandicapt zijn.

Oudere Amsterdammers zijn in 1976 veel vaker op anderen aangewezen voor huishoudelijk werk dan de oudere Nederlanders volgens VT '71. De bevolking van verzorgingstehuizen is in de periode 1965-1973 steeds meer gaan bestaan uit gedeeltelijk tot volledig hulpbehoevenden; het percentage bedlegerige ouderen is afgenomen, evenals het percentage dat zich zelf kan redden met enige huishoudelijke verzorging.

Ouderen liggen vaker en langer in het ziekenhuis dan jongeren; oudere mannen vaker, maar korter en vaker voor een operatie, dan oudere vrouwen. Ouderen sterven aan andere doodsoorzaken dan jongeren. Overlijden is echter steeds meer een ouderdomsverschijnsel geworden. De oversterfte van mannen in bijna alle leeftijdsklassen boven de 50 jaar bij alle 5 belangrijkste doodsoorzaken valt op.»

Uit het grote aantal gegevens m.b.t. het oudere deel van de bevolking blijkt uit het bovenstaande een aantal verbanden tussen leeftijd en de andere variabelen. Zeer in het algemeen kunnen we zeggen dat de problematiek bij de ouderen groot is. Dit lijkt op het intrappen van een open deur. Gelet op de huidige bevolkingsopbouw dient er echter rekening mee te worden gehouden dat deze problematiek zeker niet van voorbijgaande aard is en ook haar top nog niet heeft bereikt. Het is een structureel probleem dat de Nederlandse samenleving in de komende jaren bij ongewijzigd beleid ingrijpend zal kunnen beïnvloeden.

8.5. Laagstgeklasseerden

Als uitgangspunten van de analyse naar laagst geklasseerdheid zijn de volgende gekozen¹³:

De resultaten van het project «Laagstgeklasseerden in Nederland» zijn de volgende¹⁴:

«1. Over degenen die zich bevinden op inkomensniveau 1 of 2¹⁵ kan het

volgende worden opgemerkt. Wanneer we alleen letten op diegenen die onder de grens van een maatschappelijk aanvaardbaar te achten bestaansminimum zitten dan wijzen onze ramingen vrij duidelijk uit, dat het hier anno 1971 ging om ongeveer 15 à 20% van alle hoofden van huishoudens. Absoluut genomen gaat het hierbij om 600 000 à 800 000 hoofden van volledige en onvolledige gezinnen, en van niet-gezinshuishoudens.

2. Vooral wanneer er sprake is van volledige of onvolledige gezinnen met 3 of meer kinderen komt een relatief laag inkomensniveau onevenredig veel voor. Het gaat hier bij benadering om ongeveer 300 000 gezinnen. Wij dienen hier volledigheidshalve wel te vermelden, dat de kinderbijslag in ons onderzoek niet meegerkend kon worden.

3. Bij alle huishoudentypen leidt vooral een sociale uitkering of «onderhoud door anderen» sterk tot de beide laagste inkomensniveaus. Voor een AOW-uitkering of pensioen geldt hetzelfde wanneer er nog thuiswonende kinderen zijn of in het geval van een bejaard echtpaar dat uitsluitend is aangewezen op een AOW-uitkering. Verder zullen vooral vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen in financieel opzicht er vaak slechter voor staan dan mannelijke hoofden van onvolledige gezinnen. Dit is een gevolg van het feit dat vrouwen vaker van een (lagere) sociale uitkering moeten leven, terwijl mannen vaker een inkomen uit arbeid kunnen of moeten verwerven.

4. Wanneer de arbeidende bevolking apart bezien wordt valt op, dat de laagste inkomensniveaus vooral worden aangetroffen bij arbeiders en zelfstandige bedrijfshoofden waarbij vooral landarbeiders en zelfstandige hoofden van een landbouwbedrijf er in ongunstige zin uitspringen. In deze beide beroepsgroepen werkt een leeftijd van het gezinshoofd van 34-49 jaar en een gezin met 3 of meer kinderen disproportioneel cumulatief in negatieve zin. Wat de onvolledige gezinnen betreft kan gesteld worden, dat vrouwelijke hoofden vaker een beroep als employée, mannelijke hoofden eerder een beroep als arbeider en zelfstandig bedrijfshoofd uitoefenen. Dit betekent echter impliciet, dat werkende vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen er financieel niet per definitie slechter voor staan dan mannelijke hoofden.

5. Degenen die tijdelijk niet of in het geheel niet werken zijn eveneens relatief sterk vertegenwoordigd in de beide laagste inkomensniveaus, vooral in het geval dat er sprake is van een sociale uitkering als voornaamste bron van inkomen.

6. Een factor die steeds op de achtergrond meespeelt is het opleidingsniveau. Naarmate dit lager ligt, of, bij gelijk niveau, een beroepsopleiding in plaats van een algemeen vormende opleiding betreft, neemt de kans op een laag inkomensniveau toe. Een relatief slechte uitgangspositie ten gevolge van een laag opleidingsniveau wordt ons inziens slechts in zeer geringe mate gecompenseerd door de met het ouder worden opgedane ervaring in het uitgeoefende beroep.

7. Van zowel hulpbehoevendheid als burgerlijke staat kan gezegd worden dat deze slechts zijdelings een rol spelen. In het eerste geval is over het zelf dragen van het ten gevolge van hulpbehoevendheid niet kunnen beschikken over een (geheel of gedeeltelijk) uit arbeid verworven inkomen niets betekend; wel valt op, dat hulpbehoevendheid en een sociale uitkering in negatieve zin vaker met elkaar samengaan dan hulpbehoevendheid en een andere bron van inkomen.

8. Bij de laagste inkomensniveaus komt het verschijnsel dat kinderen, jonger dan 18 jaar, werken relatief vaak voor. In het algemeen is er de aanwijzing dat, naarmate het inkomensniveau daalt, bovendien méér kinderen uit een gezin werken en dat ze ook op jongere leeftijd zijn gaan werken. Hierdoor zijn deze kinderen niet in staat nog een verdere opleiding te volgen, waardoor bij hen de kans het grootst is, dat zij de relatieve achterstandsituatie van het ouderlijke gezin zullen voortzetten. Dit doet zich vooral vaak voor wanneer er sprake is van een sociale uitkering of AOW, pensioen e.d. als voornaamste bron van inkomen en in het geval dat het hoofd van het gezin arbeider of zelfstandig hoofd van een klein bedrijf is. Het werken van de

echtgenote is in het algemeen eerder een indicator voor een financieel en maatschappelijk gunstige dan ongunstige situatie van de echtgenoot.

9. Het aantal personen per vertrek is relatief het grootst bij een inkomen op het laagste niveau.

10. Grote gezinnen met een laag inkomensniveau moeten relatief vaak een vrij hoge huur opbrengen.»

Fiselier en Kraft komen tot de volgende conclusies m.b.t. de variabelen¹⁶:

«Volkstellingsgegevens zijn als een eerste ingang voor de bestudering van vormen van moderne armoede zeker niet onbruikbaar. Willen zij echter voor het beleid en voor de theorievorming meer te betekenen hebben, dan zullen deze gegevens «fijnmaziger» moeten zijn, zeker wat betreft de variabele inkomens. Bovendien moeten ze veel sneller na verzameling ervan beschikbaar komen.

Verder moet van het inkomen niet het bruto- maar het exacte netto-bedrag bekend zijn en moet er meer bekend zijn over de samenstelling van dat netto-inkomen per type huishouden.»

Ook in dit project is gebleken dat m.n. het variabele inkomen bij de Volkstelling te grof is om precies na te gaan welke differentiatie er optreedt. In de slotbeschouwing komen we hierop terug.

«Dit onderzoek op basis van censusgegevens van de Volkstelling 1971 beoogt het verkrijgen van een eerste inzicht in de omvang, spreiding en concentratie van lage inkomenssituaties bij diverse typen van huishoudens met – waar voorkomend – thuiswonende kinderen beneden 18 jaar. Aangezien het in dit onderzoek vooral gaat om het localiseren van situaties van laagst-geklasseerdheid bij typen van huishoudens, is de centrale ingang het inkomen van het hoofd van die huishoudens (en dus niet gezinsinkomens). Inkomens als zodanig zegt echter niet veel wanneer men niet weet hoeveel personen ervan moeten rondkomen. Bijgevolg moet het inkomen van het hoofd van het huishouden herwogen worden naar de omvang en samenstelling van dat huishouden. Dit resulteert in een indeling in 5 inkomensniveaus. In het laagste niveau bevindt een huishouden zich onder de grens van een maatschappelijk aanvaardbaar bestaansminimum; in het tweede niveau onder of op, in het derde onder, op of boven deze grens. In het vierde niveau bevindt een huishouden zich op of boven en in het vijfde niveau boven de grens van een maatschappelijk aanvaardbaar bestaansminimum. In hoofdstuk 1 is uiteengezet, dat deze vijfdeling globaal genomen gereduceerd wordt tot de driedeling: onder de grens (inkomensniveau 1 en 2), boven de grens (4 en 5) en als middencategorie 3.

Het bestaansminimum is niet inductief maar deductief vastgesteld; een en ander is uitgebreid verantwoord in het Interimrapport. Kort samengevat komen de belangrijkste conclusies en overwegingen op het volgende neer.

Uitgangspunt vormt het bruto-minimumloon in 1971 (ruim f 8000). Hoewel wij er ons van bewust zijn, dat een dergelijk inkomen beslist aan de (zeer) krappe kant is, blijkt uit de ter zake relevante literatuur toch, dat het net voldoende zal zijn voor twee volwassenen als echtpaar. Hierbij moet overigens wel opgemerkt worden, dat in de opgave van het bruto-inkomen helaas niet de kinderbijslag is opgenomen. Het in het navolgende te schetsen beeld zal in dit opzicht voor huishoudens met kinderen dan ook pessimistischer uitvallen dan de feitelijke situatie rechtvaardigt. Daar staat overigens tegenover dat volgens recente bevindingen de kinderbijslag niet toereikend is om de voor de kinderen te maken kosten volledig op te vangen. In dit verband wordt gesteld dat het hebben van kinderen niet «welvaartsneutraal» is.

Bovenstaand bruto-inkomen geldt voor een echtpaar dat zich ons inziens daarmee net op de grens van een maatschappelijk te achten bestaansminimum-niveau bevindt. Voor een alleenstaande geldt niet, dat deze slechts de helft aan uitgaven heeft te doen die gelden voor een echtpaar zonder kinderen. Een alleenstaande heeft immers ten dele dezelfde (huishoudens)kosten als een echtpaar; alleen zijn of haar strikt persoonlijke kosten zijn even groot als die van elk der partners van een echtpaar. Als we de uitgaven van een al-

leenstaande dan ook willen uitdrukken in de uitgaven van één van de partners van een echtpaar, dan weegt deze niet 1, maar bij benadering 1,5. Dit geldt uiteraard ook voor het hoofd van een onvolledig gezin. Over de wegingsfactor voor kinderen blijken in de literatuur nogal uiteenlopende opvattingen te bestaan. De beste schatting lijkt ons inziens 0,5 te zijn, mede gelet op de brede inkomensklassen waarmee wij moeten werken.

Voor hoofden van niet-gezinshuishoudens gaat bovenstaande redenering niet zonder meer op. Aangezien niet duidelijk is, welke en hoeveel personen afhankelijk zijn van het hoofd van een dergelijk huishouden, beoordelen wij een niet-gezinshuishouden met een factor 2, dus als een echtpaar. De reden hiervan is, dat de meeste hoofden van niet-gezinshuishoudens doorgaans slechts één ander bij zich hebben, voor het geval zij méér anderen bij zich hebben lijkt de kans groot, dat dit óf meer kinderen kunnen zijn óf – wat wellicht nog waarschijnlijker is – mee-verdienende volwassenen. En enerzijds wegen kinderen volgens bovenstaande argumentatie de helft van een volwassene, terwijl anderzijds een mee-verdienende volwassene niet of slechts gedeeltelijk ten laste zal komen van het inkomen van het hoofd van het desbetreffende niet-gezinshuishouden.

Wanneer de wegingsfactoren voor elk gezins- of huishoudenlid bij elkaar geteld worden – per huishoudenstype en afhankelijk van de aard, omvang en samenstelling daarvan –, kunnen deze in verband gebracht worden met de bekende inkomensklassen: hieruit resulteert een indeling in inkomensniveaus, die niets anders zijn dan naar de omvang en samenstelling van de huishoudens herwogen inkomensklassen, waarbinnen het inkomen valt van het hoofd van het huishouden.

Hierbij moet nog opgemerkt worden, dat wij in het volgende overzicht relatief weinig aandacht zullen besteden aan de niet-gezinshuishoudens en nog minder aan de alleenstaanden. Naast de (on)volledige gezinnen namelijk vormen niet-gezinshuishoudens het enige huishoudenstype in niveau 2 (in niveau 1 komen ze überhaupt niet voor). Hoewel bekend is hoe groot het aantal onafhankelijke «anderen» in dit huishoudenstype afzonderlijk is, is moeilijk na te gaan of en in welke mate «anderen» ten laste komen van het inkomen van het hoofd van dit huishoudenstype. Wel is echter bekend, dat er in verreweg de meeste gevallen sprake is van slechts één ander en dat deze qua inkomen bovendien niet afhankelijk is van het hoofd van het niet-gezinshuishouden. Met andere woorden: ten aanzien van de niet-gezinshuishoudens wordt in het algemeen een pessimistischer beeld geschetst dan door een wegingsfactor 2 tot uitdrukking wordt gebracht en bijgevolg zullen ze feitelijk meestal dan ook niet in inkomensniveau 2 maar (minstens) 3 aangetroffen worden. En aangezien we ons verder in dit overzicht met name op de niveaus 1 en 2 zullen richten, zullen we de niet-gezinshuishoudens slechts zijdelings ter sprake brengen.

De uit deze procedure resulterende niveaus overlappen elkaar echter gedeeltelijk; dit is niet te vermijden, omdat de inkomensklassen waarop de constructie ervan gebaseerd is, bijzonder breed zijn. De grenzen tussen de inkomensniveaus kunnen mogelijk wat scherper afgebakend worden door een beroep te doen op variabelen die additionele informatie kunnen verschaffen. Dit heeft nog een ander voordeel. Er kan vastgesteld worden of er bij bepaalde typen van huishoudens met een bepaald inkomensniveau cumulatie van (ongunstige) kenmerken plaatsvindt. De gebruikte additionele variabelen kunnen ingedeeld worden in enkele blokken, te weten: opleiding en leeftijd (en hieraan gerelateerd de gezinsfase); de voornaamste bron van het inkomen; kenmerken in de beroeps sfeer (inclusief het al dan – eventueel tijdelijk – niet werken); het (mee)werken van gezinsleden; en kenmerken met betrekking tot de huisvesting. Daarnaast zullen we nog rekening moeten houden met de burgerlijke staat en de (mate van) hulpbehoefte. Uiteraard staan deze gegevens niet los van elkaar. Zo vormen leeftijd en opleidingsniveau steeds terugkerende achtergrondgegevens in het licht waarvan de relatie – in nader te entameren onderzoek – tussen variabelen bezien moet worden. Vaak ook zijn verbanden tussen variabelen niet direct van

aard; zo wordt het inkomen merendeels op indirecte wijze (namelijk via het daarop gebaseerde en uitgeoefende beroep) bepaald door het niveau van de genoten opleiding. Een exploratieve studie als de onderhavige kan aanwijzingen geven welke kenmerken van belang zijn als men zicht wil krijgen op oorzaken en gevolgen van lage inkomenssituaties. Al met al is «inkomensniveau» dan ook het best te typeren als een descriptief instrument.

Zowel uit de aard van de gegevens – de volkstellingsgegevens van 1971 geven uit hun aard een statisch beeld te zien –, als ook uit de aard van het te onderzoeken verschijnsel volgt, dat, wat de theoretische oriëntatie betreft van waaruit een verklaring voor bevindingen uit nader onderzoek gevonden zal moeten worden, primair voor de structurele benaderingswijze gekozen moet worden. Zowel voor laagstgekleerdheid, als (in nog sterkere mate) voor achterblijven geldt ons inziens dat kenmerken, condities en perspectieven van de door ons bedoelde bevolkingscategorieën in eerste instantie verklaard kunnen worden door te verwijzen naar de samenlevingsstructuur. Deze wordt onder andere gekenmerkt door een ongelijke verdeling van (rechten op) schaarse, maatschappelijk gewaardeerde, goederen over de in die structuur te onderscheiden sociale posities en geledingen. De feitelijk te constateren ongelijke verdeling van (rechten op) schaarse maatschappelijke goederen (zoals goed onderwijs, een goede huisvesting en een redelijk inkomen) is een afspiegeling en kenmerk van de sociale stratificatie van de samenleving. Deze situatie is uiteraard niet beperkt tot Nederland alleen; in een onderzoek naar vergelijkbare verschijnselen in België komt men tot een gelijklopende conclusie. Dat wil natuurlijk niet zeggen, dat men zich maar bij de bestaande situatie moet neerleggen, omdat het een structureel verschijnsel betreft, in ieder geval moet getracht worden meer zicht te krijgen op die maatschappelijke groeperingen die ten gevolge van een cumulatie van ongunstige leefomstandigheden en kenmerken duidelijk onder de grens van het bestaansminimum zitten.»

Noten

- ¹ Berends, A. B. en A. C. Boelmans-Kleinjan, Beroepsarbeid door vrouwen in Nederland. Monografieën Volkstelling 1971, no. 7, 's-Gravenhage, 1979.
- ² Berends, A. B. en A. C. Boelmans-Kleinjan, Op. cit. p. 9.
- ³ Berends, A. B. en A. C. Boelmans-Kleinjan, Op. cit. p. 101.
- ⁴ Berends, A. B. en A. C. Boelmans-Kleinjan, Op. cit. pp. 64–66.
- ⁵ Het verschil tussen deze cijfers en in de tabel genoemde kan worden toegeschreven aan het gebruik van verschillende massa's.
- ⁶ Berends, A. B. en A. C. Boelmans-Kleinjan,

Deze passage is ontleend aan de samenvatting van het hoofdstuk over geschieden vrouwen uit het concept-eindrapport. In de definitieve tekst komt op p. 69 e.v. de beroepsarbeid door geschieden vrouwen aan de orde.

- ⁷ Berends, A. B. en A. C. Boelmans-Kleinjan, Zie voetnoot 6.
- ⁸ Windt, W. van der, Huisvestings situatie in Nederland. Monografieën Volkstelling 1971, no. 1, 's-Gravenhage, 1978, p. 1.
- ⁹ Windt, W. van der. Op. cit. pp. 93–94.
- ¹⁰ Windt, W. van der. Op. cit. pp. 86–87.
- ¹¹ Windt, W. van der. Op. cit. p. 90.
- ¹² Vis, Th. A. M., Deze passages zijn ontleend

aan het concept-eindrapport. Het definitieve rapport heeft de titel: Vergrijzing. Monografieën Volkstelling 1971.

- ¹² Fisellier, A. A. M. en H. L. P. R. Kraft, Laagstgekleerden in Nederland. Monografieën Volkstelling 1971, no. 5, 's-Gravenhage, 1979, pp. 91–93.
- ¹⁴ Fisellier, A. A. M. en H. L. P. R. Kraft, Op. cit. pp. 105–106.
- ¹⁵ De laagste inkomensgroepen.
- ¹⁶ Fisellier, A. A. M. en H. L. P. R. Kraft, Op. cit. p. 122.

9. Slotbeschouwing

9.1. Inleiding

In dit hoofdstuk wordt verdere aandacht geschonken aan de in de Volkstelling gehanteerde kernbegrippen: huishouden, huwelijk en gezin. Hier wordt de vraag centraal gesteld in hoeverre verbeteringen zowel in de vraagstelling als in de opzet van de Volkstelling kunnen worden aangebracht. Omdat in de drie laatste tellingen expliciet is gevraagd naar het huishouden, huwelijk en gezin, ligt het voor de hand dat de gezinssociologische analyse zich vooral heeft gericht op de kwantitatieve aspecten van deze drie samenlevingsvormen. Dat een dergelijke vergelijking vruchtbaar kan zijn voor de wetenschap en het beleid is duidelijk. Veranderingen in de aantalsverhoudingen – aan te duiden als structurele veranderingen –, zijn voor een belangrijk deel een fixatie van culturele veranderingen die zich hebben voorgedaan met betrekking tot huishouden, huwelijk en gezin. Beleidsconsequenties met betrekking tot o.a. de wetgeving, het woningbeleid, kunnen zichtbaar gemaakt worden. Het in kaart brengen van kwantitatieve ontwikkelingen is een onderneming, die zoals de censusmonografieën aantonen rendement kan opleveren voor beleid, maar ook voor de (gezins)sociologie als zodanig.

Toch moet de vraag gesteld worden of alleen een kwantitatieve analyse voldoende gegevens biedt om ingewikkelde maatschappelijke processen als veranderingen in huishoudens, huwelijken en gezinnen in totaliteit te vatten. En vooral of deze in kwantitatieve zin uitvoerige gegevens, wel toereikend zijn om ingrijpende beleidsmaatregelen te nemen. Met andere woorden, ofschoon het in kaart brengen van ontwikkelingen met behulp van de census kan plaatsvinden, is het de vraag of daarmee een werkelijke greep is verkregen op de maatschappelijke werkelijkheid. In de volgende paragraaf zullen we aangeven welke methodologische veranderingen in het werk van het CBS kunnen worden aangebracht om waarschijnlijk tot meer rendement te komen. Vervolgens zullen wij ook ingaan op de betekenis van aanvullend kwalitatief onderzoek met betrekking tot deze materie.

9.2. De Volkstelling als meetinstrument voor huishouden, huwelijk en gezin

In het interimrapport «De Volkstelling bezien»¹ is gewezen op de verschillende definities die in de loop van de tijd ten aanzien van huishouden en gezin zijn gehanteerd. In de tellingen die in de 19e eeuw hebben plaatsgevonden werd er geen onderscheid gemaakt tussen huishoudens en gezinnen. Men sprak van huisgezinnen. In 1930 wordt het begrip gezin nog gelijk geacht aan het huishouden. Pas in 1947 worden de begrippen gezin en huishouden afzonderlijk gedefinieerd. Van sociologische betekenis zijn de gebruikte indelingscriteria.

In 1930 moet een gezin om als zodanig «in den zin van de Volkstelling» te worden beschouwd, voldoen aan drie voorwaarden. Het moet minimaal uit twee personen bestaan, er moet samenwoning plaatsvinden en er moet huiselijk verkeer worden onderhouden (meer dan onder goede bureu gewoonte is). In 1947 wordt een engere, meer sociologische definitie van het gezin gebruikt. Het huiselijk verkeer wordt vervangen door het verwantschaps criterium. Een gezin omvat twee of meer samenwonende personen, waarbij tussen de leden sprake is van bloedverwantschap of verwantschap door huwelijk of adoptie. Onder een huishouden wordt in 1947 verstaan: «alle groepen van twee of meer personen, die in huiselijk verkeer met elkaar samenwonen, ongeacht de aard van de onderlinge relatie tussen de samenwonende personen».

De gezinsdefinitie in 1947 gaat impliciet van de veronderstelling uit dat

waar een verwantschapsrelatie aanwezig is, deze relatie ook wordt ingevuld, in ieder geval – zo is de veronderstelling – vindt er huiselijk verkeer tussen de leden plaats. De huishoudensdefinitie in 1947 is nog interessanter, niet omdat er hier ook een impliciete veronderstelling wordt uitgesproken, maar omdat er na de omschrijving van de relatie – er dient huiselijk verkeer te zijn – een, naar onze mening, onduidelijke toevoeging wordt gebruikt. Er wordt nl. gezegd dat niet gelet wordt op de aard van de relatie, m.a.w. onder huiselijk verkeer kan door de getelden alles worden verstaan.

In 1960 wordt de aard van de relatie in wezen wel gedefinieerd in de omschrijving van het huishouden. De definitie van het huishouden luidt dan: «elke groep van twee of meer personen, die in huiselijk verkeer met elkaar samenwonen en een gemeenschappelijke huishouding voeren (onder één dak wonen, gezamenlijk de hoofdmaaltijd gebruiken, en een gezamenlijke woonkamer hebben)». In de gezinsdefinitie van 1960 is het huiselijk verkeer weer opgenomen. Zij luidt: «elk paar van bijeenwonende echtelieden zonder kinderen of met in huiselijk verkeer met hen samenwonende ongehuwde eigen en/of stiefkinderen en voorts elke vader of moeder die met één of meer eigen en/of stiefkinderen in huiselijk verkeer samenwoont». Centraal blijft in 1960 bij beide definities het sociologisch vage begrip «huiselijk verkeer» staan. Nieuw is een aantal toevoegingen dat slaat op de aard van de relatie. Daarbij wordt een «economisch» uitgangspunt gehanteerd (hoofdmaaltijd, gezamenlijke woonkamer, huiselijk verkeer).

In 1971 wordt de gezinsdefinitie van 1960 overgenomen. De huishoudensdefinitie heeft wel enkele veranderingen ondergaan. Onder een huishouden wordt verstaan: «elke groep van twee of meer personen die in huiselijk verkeer met elkaar samenwonen en tezamen een gemeenschappelijke huishouding voeren (gemeenschappelijk hoofdwoonvertrek, tezamen koken en eten etc.)».

Het CBS gaat bij de uitleg van de basisdefinities van 1971 in op de gehanteerde uitgangspunten. Er wordt opgemerkt dat de begrippen huishouden en gezin elkaar in zoverre dekken dat: «zij beide betrekking hebben op groepen van met elkaar in huiselijk verkeer samenwonende personen. Zij verschillen echter doordat bij het huishoudensbegrip de economische binding van het huiselijk verkeer als enige maatstaf geldt, terwijl bij het gezinsbegrip de binding door huwelijk, bloedverwantschap (in de eerste graad) en adoptie als criterium is genomen».

Wat blijkt nu uit deze opsomming van definities ten aanzien van gezin en huishouden van een aantal achtereenvolgende Volkstellingen? Naar onze mening, in de eerste plaats, dat de definities sterk gebonden zijn aan de in die tijd heersende waarden en normen. In 1930 wordt, of beter misschien kon, geen verschil tussen huishoudens en gezinnen worden aangebracht. Indien (minimaal) twee mensen onder één dak vertoeven is er sprake van de «hoeksteen» van de samenleving: het gezin. Van betekenis is dat de daarmee gepaard gaande moeilijkheden wel worden gesignaleerd. Zo wordt er vermeld dat: «twee of meer gehuwde paren, met of zonder kinderen, die met elkaar samen wonen, doch geen ander huiselijk verkeer met elkaar hebben dan onder goede burens gewoonte is, twee of meer gezinnen vormen zelfs al geschiedt de voedselvoorziening voor allen door één der gezinnen». Het eigen gezin vormt dus het huishouden. Naast de binding van de definities aan heersende waarden en normen, blijkt ook bij de constructie ervan een zekere argeloosheid aanwezig te zijn geweest. Personen die bij elkaar wonen hebben huiselijk verkeer, goede burens geven ruimte voor privacy, bij elkaar wonende gezinnen kunnen afzonderlijke huishoudens vormen.

De kern van de moeilijkheden komt naar voren in de definitie van een afzonderlijk levend persoon. In 1930 wordt hiervoor een negatief geformuleerde definitie gebruikt, hieronder wordt verstaan: «een persoon die geen deel uitmaakt van een gezin en dus geheel alleen een woning of een gedeelte ener woning bewoont of die op een kamer of kamers afzonderlijk woont, ook al wordt de voedselvoorziening verzorgd door hen, bij wie de kamer of kamers gehuurd zijn en al is er huiselijk verkeer zoals onder goede burens ge-

woonte is». Betaalt een aanwezige binnen een woning huur aan een andere aanwezige dan wordt het huishoudensverband opgeheven en ontstaat een afzonderlijk levend persoon. Van betekenis is dan ook de vraag of, als men intensiever met de andere huisbewoners omgaat dan onder goede burens gewoonte is maar toch huur blijft betalen, de afzonderlijk levende staat wordt opgeheven. Ook hier wordt weer een economisch uitgangspunt gehanteerd.

Bij de huishoudensomschrijvingen van 1947, 1960 en 1971 wordt ook vanuit dit gezichtspunt gewerkt. Daarnaast speelt de geografische factor een belangrijke rol. Het onder één dak wonen bepaalt de huishoudens- en de gezinsvorm. Gaan we uit van een sociologische definitie van het gezin dan blijken de problemen vooral te liggen ten aanzien van het bij elkaar wonen. Kooy² geeft in 1967 de volgende definitie van een (volledig) gezin: «het gezin is een door huwelijk tot stand gekomen sociale eenheid hoogstens omvattend een echtpaar en een aantal ongehuwde jongeren, jegens wie dit echtpaar de ouderlijke rol vervult; de leden van deze sociale eenheid zijn veelal op dezelfde plaats gevestigd». Hij signaleert al dat het niet absoluut noodzakelijk is dat in alle gevallen de gezinsleden op één plek vertoeven. Voorbeelden zijn: ouders die door werkzaamheden, bijvoorbeeld in het buitenland, niet bij de overige gezinsleden kunnen wonen; jongeren die het huis hebben verlaten, maar toch een afhankelijkheidsrelatie (geld, emotionele geborgenheid) met de ouders hebben; jongeren die niet thuis (meer) wonen, maar wel de weekends thuis doorbrengen etc. Er is een grensgebied aanwezig. Personen behoren administratief (inschrijving in de bevolkingsregisters) niet tot een gezin, maar in sociologisch en ook economisch opzicht wel.

Soortgelijke moeilijkheden doen zich ten aanzien van de vaststelling van het huishouden voor. Een duidelijk voorbeeld kan gegeven worden als de traditionele samenwoning (driegeratiehuishouden) wordt gezien. Het kan zijn dat er aan de bewoning hogere eisen worden gesteld. Op het erf naast de boerderij wordt een andere woning gebouwd. In statistisch opzicht is er dan sprake van twee afzonderlijke huishoudens. Het is echter nog maar de vraag of er in sociologisch opzicht ook sprake is van twee afzonderlijke eenheden. Andersom kan ook de vraag gesteld worden of privacy-gevoelens ook niet binnen een driegeratiehuishouden zo door kunnen spelen dat er eigenlijk geen sprake meer is van één afzonderlijk huishouden, maar dat ook binnen deze territoriale eenheid twee of meer huishoudens als zodanig opereren.

Bovengenoemde voorbeelden, zowel ten aanzien van gezinnen als huishoudens, hebben we grensgevallen genoemd, grensgevallen die door een andere vraagstelling zijn op te sporen. Van betekenis is dat bij de vaststelling van huishoudens en waarschijnlijk ook van gezinnen ervan wordt uitgegaan dat een min of meer uniform gedragspatroon voorwaarde is om onder deze eenheden gerekend te worden. Dit is echter de vraag. Het is zeer wel mogelijk dat de centrale elementen uit de definities, bijvoorbeeld het onder één dak wonen en de verzorging, door groeiende aantallen personen niet meer als de voorwaarden bij uitstek worden beschouwd om tot een huishouden of gezin, beter gezegd een primaire groep, te worden gerekend. Personen die op verschillende adressen wonen, elkaar wekelijks tweemaal treffen kunnen een intensievere relatie hebben dan gehuwden die een aantal jaren aparte slaapkamers hebben. De definities van huishouden, huwelijk en gezin zijn eigenlijk te globaal en te eng. Belangrijke veranderingen kunnen niet worden gesignaleerd.

Het gevaar is niet denkbeeldig dat een Volkstelling juist via de ingang huishouden, huwelijk en gezin slechts een beperkt deel van de sociale werkelijkheid toont en daarmee een vertekening van deze werkelijkheid levert die zowel voor beleid als wetenschap disfunctioneel is. Om dit probleem op te lossen staan, naar onze mening, twee wegen open.

Men kan denken aan verruiming en verbetering van de vraagstelling van een census. Als dit technisch mogelijk is kan hier echter het probleem van de bescherming van de persoonlijke levenssfeer een doorslaggevende rol gaan spelen. Het lijkt op voorhand mogelijk om te zeggen dat duurzame relaties, samenwoning e.d. door aanvullende vragen te achterhalen zijn, maar dat op de eigenlijke aard van de relatie een Volkstelling geen antwoord kan verkrijgen.

De tweede weg lijkt ons beter te bewandelen. In 1976 hebben wij vrij uitvoerig aangegeven welke richting en plaats een Volkstelling binnen het onderzoek in ons land zou moeten innemen. Wij herhalen hier de letterlijke tekst³. Daarnaast dienen minicensussen en veldonderzoeken te worden geëntameerd.

«Wij gaan uit van een viertal basisvoorwaarden waaraan een census moet blijven voldoen. Deze zijn: de census moet kunnen blijven dienen als correctie op de gegevens van de gemeentelijke bevolkingsregistratie; de census moet kunnen blijven dienen als basis waarop steekproeven kunnen worden gecontroleerd; de census moet kunnen aansluiten op voorafgaande Volkstellingen; de census moet de basis kunnen blijven voor analyses die noodzakelijk stoelen op totale bevolkingsgegevens.

De correctie op de gemeentelijke bevolkingsgegevens kan via het schutblad gebeuren. Dit betekent dat het huidige systeem wordt gehandhaafd. De gemeenten blijven informatie krijgen over de achternaam, de voorletters, het geslacht, de geboortedatum, het geboortjaar, de straat en het huisnummer.

Het kader waarbinnen steekproeven worden getrokken kan verschillen. In de sociale wetenschappen wordt o.a. gebruik gemaakt van de gemeentelijke administratie. Er zijn echter ook andere administraties en verzamelingen van gegevens die de mogelijkheid bieden steekproeven naar samenstelling te controleren. De controlerende taak dient te blijven bestaan. Het levert echter wel een aanzienlijke besparing op als men de data die nagetrokken moeten worden bij de opzet van de Volkstelling beperkt. Een beperkte census kan de volgende inhoud hebben. De opzet van de verdeling in soorten vragenlijsten blijft gehandhaafd, dit gebeurt om de bevolking in te delen naar huishoudenssituatie. Het schutblad kan eveneens aanwezig blijven om de gegevens te verzamelen die de gemeenten nodig hebben om de bevolkingsregisters te controleren.

In de eigenlijke vragenlijst wordt een beperkt aantal kernvragen opgenomen. Het primaire doel is om de representativiteit van de te houden steekproeven te controleren. Deze kernvragen verschaffen informatie over: de huishoudens- en gezinssituatie, de burgerlijke staat, het geslacht, de nationaliteit, de geboorteplaats en het geboorteland. Daarnaast kunnen enkele beperkte gegevens worden gevraagd naar het al dan niet hebben van een beroep, het opleidingsniveau, de inkomensklasse en eventueel de kerkelijke gezindte. Met betrekking tot de eerste serie vragen kan de constructie van de vragen identiek blijven aan de huidige opzet.

De tweede serie vragen kan bijvoorbeeld als volgt worden geformuleerd.

BEROEP

Oefent hij/zij een beroep uit ja/nee.

Zo nee, is hij/zij dan.... werkloos/werkzoekend, gepensioneerd/AOW/etc., scholier/student, werkzaam in eigen huishouden of dat van de ouders. (De sociale groepsindeling kan als classificatie hier worden geprécodéerd.)

OPLEIDINGSNIVEAU

Volgt hij/zij nog volledig dagonderwijs ja/nee.

Zo ja, welk onderwijs

Zo nee, welk is het hoogste behaalde diploma of getuigschrift (précodéren, bijvoorbeeld een indeling volgens classificatie van de arbeidskrachten-telling)

INKOMENSKLASSE

In welke klasse valt zijn/haar totale eigen bruto inkomen.

Klasse

A (minimumloon e.d.) B C D E Geen eigen inkomen e.d.

... ..

(de inkomensklassen kunnen t.z.t. worden vastgesteld).⁴

KERKELIJKE GEZINDTE

Bent u op een of andere manier binnen een kerkelijke gezindte actief ja/nee (een toelichting geeft aan wat onder actief wordt verstaan).

Zo ja, binnen welke kerkelijke gezindte:

RK, NH, Gereformeerd, Andere kerkelijke gezindte

Indien de voorstellen in dit gedeelte worden overgenomen kunnen we spreken van een ingekrompen Volkstelling. Een ingekrompen census levert naast de vier genoemde basisvoorwaarden ook de mogelijkheid op om actuele gegevens te verschaffen. Deze gegevens voldoen naar onze mening ook aan de minimum eisen die internationaal gezien voor Volkstellingen gelden.

In het rapport over Volkstellingen in West-Europa van J. Blake en J. J. Donovan⁵ zien we dat van de door de onderzoekers uitgeselecteerde topics (23) er in de Volkstelling 1960, twintig aanwezig waren. Deze 23 uitgeselecteerde «topics» zijn (om verwarring te voorkomen gebruiken we de Engelse termen): birthplace, citizenship, education, internal migration, language, nationality, religion, commuting economically active, economically inactive employment status, industrial classification, occupational classification, socio-economic category, family, fertility, heads of households, institutional households, private households, marital status, de facto population, de jure population, population cluster (locality) concepts.

Volgens de auteurs ontbraken er drie topics in de Nederlandse telling van 1960: «citizenship», «language» en de «de facto population». In ons voorstel zijn er 13 à 14 topics aanwezig. (De vermindering van 6 à 7 topics komt hoofdzakelijk door het geen aandacht geven aan factoren die met de vruchtbaarheid en de beroepsbeoefening samenhangen). Vergelijken we dit aantal topics met andere tellingen dan zien we dat in de Belgische telling er 16 aanwezig zijn, in de Deense telling 12, in de Italiaanse telling 14 en in de Spaanse telling 12.

De gegevens die de ingekrompen Volkstelling leveren, waardoor ook de mogelijkheid tot vergelijking met vroegere tellingen aanwezig blijft, zijn vooral gegevens over de kleine groepssituatie (huishouden, gezin) en kenmerken van individuen ook binnen deze situatie. Wel betekent dit dat in ons concept de ingekrompen Volkstelling niet meer toereikend is voor een diepgaande kwantitatieve en kwalitatieve analyse.

De ingekrompen Volkstelling voldoet in de door ons gestelde vorm nog aan een vierde voorwaarde. Er worden namelijk toch gegevens verkregen over de totale populatie. De groei van bepaalde streken, wijken en buurten kan op basis van de ingekrompen telling worden nagegaan. Het lijkt ons niet onaannemelijk dat het planologisch onderzoek bij een «snelle» Volkstelling meer gebaat is dan bij een Volkstelling in haar huidige opzet. Naast een ingekrompen Volkstelling blijft het echter wel noodzakelijk dat het beleid en de wetenschap kunnen beschikken over doelgerichte onderzoeken die een diepgaande analyse verstrekken over actuele gebeurtenissen en vraagstukken.

Reeds nu kent het CBS dergelijke onderzoeken o.a. de Arbeidskrachtentellingen, de Woningbehoeftenonderzoeken, de gerichte demografische onderzoeken en het Leefsituatieonderzoek. Het belangrijkste verschil met de Volkstelling is dat deze onderzoeken niet de totale populatie omvatten. Een uitbreiding van dergelijke gerichte onderzoeken (minicensussen) zal van grote betekenis zijn als de Volkstelling wordt ingekrompen.

Naast de bestaande gerichte onderzoeken willen we hier tentatief aangeven waarop minicensussen gericht zouden kunnen zijn. Wij noemen: de problematiek van onvolledige (één-ouder)gezinnen en alleenstaanden; de ontwikkeling van de vruchtbaarheid; de arbeid van de vrouw; de leefsituatie van het ouderwordende bevolkingsdeel etc. De aanbevelingen met betrekking tot de Volkstelling zouden bij uitstek een plaats kunnen vinden in de minicensussen. Door naast een ingekrompen Volkstelling minicensussen te houden kan een Volkstelling niet meer worden gezien als een geïsoleerd op zich zelf staand onderzoek. Een ingekrompen Volkstelling kan een functie hebben bij het opsporen van de kwantitatieve gegevens die nader worden geanalyseerd door de minicensussen.»

Beleidsaanbevelingen

Samenvattend komen we nu tot de essentie van dit hoofdstuk, de formulering van de beleidsaanbevelingen. Vooraf zouden we echter nog willen zeggen dat, indien de komende Volkstelling qua vragen nagenoeg identiek zal zijn aan de huidige, een analyse door gezinssociologen en demografen zowel voor het beleid als voor deze wetenschappen van betekenis blijft.

1. Een ingekrompen Volkstelling heeft het voordeel dat vrijwel zeker de periode tussen het tijdstip van de verzameling van gegevens en het tijdstip waarop de gegevens beschikbaar komen kan worden verkleind. Het beleid en de wetenschap zijn beide zeer gebaat bij actuele gegevens.
2. Naast een ingekrompen Volkstelling zouden doelgerichte onderzoeken een diepgaande analyse kunnen verstrekken over actuele gebeurtenissen en vraagstukken, ook betreffende het vakgebied van de gezinssociologie en de demografie.
3. De overheidstellingen (inclusief de minicensussen) dienen meer op elkaar te worden afgestemd. De gezinssociologie zou er baat bij hebben als één van die afstemmingen zou betekenen dat een verdeling van de bevolking naar huishoudens meer dan nu wordt gehanteerd.
4. Tussen de overheid (ministeries), het CBS en de wetenschappelijke onderzoekers zou een samenwerkingsverband moeten worden gecreëerd van ongeveer dezelfde aard als gevormd ten dienste van het uitbrengen van de huidige censusmonografieën. Dit samenwerkingsverband zou op korte termijn de onderwerpen van de eventueel te houden minicensussen kunnen bepalen.
5. Een minicensus naar de leefsituatie van (één-ouder) onvolledige gezinnen, in vergelijking met volledige gezinnen, kan zowel voor het beleid als voor de gezinssociologie en demografie belangrijke gegevens opleveren. Hetzelfde geldt voor een minicensus naar de alleenstaanden, in het bijzonder de verweduwden en de gescheidenen.»

In een veldonderzoek kan worden nagegaan, hoe binnen huishouden, huwelijk en gezin vorm aan relaties wordt gegeven en of er, naast deze (statistische) eenheden, ook andere leefvormen vastgesteld kunnen worden. Daarom is het van betekenis om bijvoorbeeld een veldonderzoek te houden naar primaire leefvormen, voorbijgaand aan de «oude» omschrijvingen, om zodoende tot een herdefinitie te komen van huishoudens, huwelijken en gezinnen.

Noten

¹ Hoog, C. de, De Volkstelling bezien. Interim-rapport censusmonografieën, Amsterdam, 1976, p. 27 e.v. De diverse definities zijn daar expliciet vermeld.

² Kooy, G. A., Het modern-Westers gezin. Hilversum, 1967, p. 15.
³ Hoog, C. de, Op. cit. pp. 42-43.
⁴ Zie overigens hier ook de expliciete aanbevelingen van Fiselier en Kraft in het rapport

laagstgeklasseerden (zie lit. lijst).
⁵ Blake, J. en J. J. Donovan, Western European Census 1960, An English guide, Population monograph Series No. 8, University of California, Berkeley, 1971.

I. *Eengezinshuishoudens*: Huishoudens waarin slechts één gezin voorkomt.

Dit gezin kan zowel een volledig als een onvolledig gezin zijn, maar het kan ook een kinderloos echtpaar omvatten.

De eengezinshuishoudens zijn te onderscheiden in:

a. *enkelvoudige eengezinshuishoudens*: Het hoofd van het huishouden is tevens gezinshoofd. Er kunnen personen deel uitmaken van het huishouden, die geen gezinslid zijn. Bijvoorbeeld een inwonende vader of moeder of inwonend dienstpersoneel.

Naast de verschillende gezinstypen die bij I genoemd zijn kunnen er al dan niet andere personen aanwezig zijn, hetgeen de diversiteit van gezinsvormen die tot deze statistische categorie behoren vergroot.

b. *samengestelde eengezinshuishoudens*: Hierbij is het hoofd van het huishouden niet tevens gezinshoofd. Het gezin leeft in een ondergeschikte positie en wordt aangeduid als secundair gezin. Dit geldt bijvoorbeeld voor een weduwnaar waarbij de gehuwde dochter met man en kinderen inwoont. Maar het is ook het geval voor een gescheiden man (hoofd huishouden) die samenwoont met een ongehuwde moeder met haar kind. Ook tot deze categorie behoren verschillende samenlevingsvormen.

II. *Meergezinshuishoudens*: Dit zijn huishoudens waarin twee of meer gezinnen voorkomen. Bijvoorbeeld driegeratiehuishoudens, waar het jonge echtpaar met hun kinderen inwoont bij de ouders en met hen een gemeenschappelijk huishouden vormt.

De meergezinshuishoudens zijn te onderscheiden in:

a. *meergezinshuishoudens a, waarin het hoofd van het huishouden tevens hoofd van één der gezinnen is*. Dit is dan het primaire gezin, het andere gezin wordt het secundaire gezin genoemd. Naast het driegeratiehuishouden behoort tot deze categorie de samenlevingsvorm bestaande uit een echtpaar, waarbij de gescheiden dochter met haar kind is ingetrokken. Ook meerdere echtparen die besloten hebben een gemeenschappelijk huishouden te gaan voeren en dit ook doen (commune) vormen – statistisch – een meergezinshuishouden.

b. *meergezinshuishoudens b, waarvan het hoofd van het huishouden geen gezinshoofd is*. De primaire eenheid is dan geen gezin (maar een niet-gezinshuishouden of een alleenstaande, definitie 1947). Deze samenlevingsvormen zullen niet veel voorkomen. Te denken valt aan de weduwnaar, die met het gezin van zijn zuster en van zijn zoon een gemeenschappelijk huishouden vormt. Ook zullen bepaalde communes, die twee of meer gezinnen omvatten en waarvan het hoofd niet tot een gezin behoort, tot deze categorie gerekend worden.

III. *Niet-gezinshuishoudens*: Dit zijn huishoudens bestaande uit twee of meer personen, waartussen geen echtelijke of ouder-kindrelatie bestaat (de criteria voor een gezin). De niet-gezinshuishoudens omvatten een scala van samenlevingsvormen die nogal uiteenlopen. Het betreft bijvoorbeeld samenwonende broers of zusters, homofiele vrienden die samenwonen en concubinaten zonder kinderen. Verder behoren de weduwnaar met een huishoudster en samenwonende vriendinnen tot deze categorie.

Geraadpleegde literatuur

1. Berends, A. B. en A. C. Boelmans-Kleinjan
 2. Beuckens-Vries, M.
 3. Blake, J. en J. J. Donovan
 4. Boerma, L. H., M. J. J. M. Malmberg e.a.
 5. Bracke, P. O. M.
 6. Olde Daalhuis, A. e.a.
 7. Davis, K. en J. Blake
 8. Dekker, G.
 9. Fischer, T. Th.
 10. Fiselier, A. A. M. en H. L. P. R. Kraft
 11. Frinking, G. A. B.
 12. Frinking, G. A. B.
 13. Frinking, G. A. B.
 14. Frinking, G. A. B. en F. W. A. van Poppel
 15. Frijling, B. W. en R. Zandanel
 16. Hoog, C. de
 17. Hoog, C. de
 18. Hoog, C. de
 19. Ketting, E.
 20. Kooy, G. A.
 21. Klooster-van Wingerden, C. M. van 't e.a.
 22. Leeuwen, L. Th. van
 23. Niphuis-Nell, M.
 24. NIPO
 25. Schnabel, P.
 26. Scholtmeijer, W. en Wagenaar, J.
 27. Swantow, M. G.
 28. Vis, Th. A. M.
 29. Windt, W. van der
- Beroepsarbeid door vrouwen in Nederland. Monografieën Volkstelling 1971, no. 7, 's-Gravenhage, 1979.
- Verschijningsvormen van het gezin. Interimrapport censusmonografieën, Amsterdam, 1976.
- Western European Censuses 1960, an English guide, Population Monograph Series no. 8, Berkeley, 1971.
- De positie van jongeren ten opzichte van het ouderlijk gezin. Monografieën Volkstelling 1971, no. 10, 's-Gravenhage, 1979.
- Huwelijkskans en partnerkeuze. Nijmegen, 1970.
- Gescheidenen en verweduwden. Monografieën Volkstelling 1971, no. 3, 's-Gravenhage, 1978.
- Sociale structure and fertility: an analytic framework. In: Economic development and cultural change, Vol. 4, 1955/56.
- Het kerkelijk gemengde huwelijk in Nederland. Meppel, 1965.
- Huwelijk en huwelijksmoraal bij vreemde volkeren. Utrecht, 1952.
- Laagstgeklasseerden in Nederland. Monografieën Volkstelling 1971, no. 5, 's-Gravenhage, 1979.
- De gevolgen van een veranderd sterftepatroon voor de gezinssamenstelling. In: Demografie, NIDI-bulletin, januari, 1973.
- Sociale ongelijkheid door de dood. In: Demografie, NIDI-bulletin, juni, 1974.
- Daling en stijging van onvrijwillige en vrijwillige kinderloosheid. In: Demografie, NIDI-bulletin, maart, 1975.
- Een sociaal-demografische analyse van de huwelijkssluiting in Nederland. Monografieën Volkstelling 1971, no. 6, 's-Gravenhage, 1979.
- Geboorte-intervallen. Monografieën Volkstelling 1971, no. 2, 's-Gravenhage, 1978.
- Partnerkeuze. Interimrapport censusmonografieën, Amsterdam, 1974.
- De volkstelling bezien. Interimrapport censusmonografieën, Amsterdam, 1976.
- Wederzijdse kenmerken van huwelijkspartners. Monografieën Volkstelling 1971, no. 4, 's-Gravenhage, 1979.
- Van misdrijf tot hulpverlening. Alphen a.d. Rijn, 1978.
- Het modern-Westers gezin. Hilversum, 1967.
- Conceptrapport Huishoudenssamenstelling en samenlevingsvormen. Monografieën Volkstelling 1971, no. 11, 's-Gravenhage, 1979.
- Conceptanalyse van: Ontwikkelingsfasen van het gezin. Monografieën Volkstelling 1971, no. 9, 's-Gravenhage.
- De gezinsfasen. Interimrapport censusmonografieën, Amsterdam, 1974.
- Bericht no. 1905. Amsterdam, 1978.
- Abortus in Nederland. STIMEZO, 1976.
- Onderzoek naar 200 gevasectomiseerde mannen. In: Annalen van de Vereniging voor Fertilitiestudies, Vol. 1, no. 1.
- De daling van het geboortecijfer: enkele demografische oorzaken. In: Demografie, NIDI-bulletin, juli, 1977.
- Conceptrapport: Vergrijzing. Monografieën Volkstelling 1971, no. 8, 's-Gravenhage.
- Huisvestingssituatie in Nederland. Monografieën Volkstelling 1971, no. 1, 's-Gravenhage, 1978.

Geraadpleegde CBS-publicaties

- A. Diverse jaargangen van de Maandstatistiek van bevolking en volksgezondheid.
- B. Diverse jaargangen van het Statistisch Zakboek.
- C. Diverse jaargangen van het Maandschrift CBS.
- D. Echtscheiding in Nederland 1900-1957, Zeist, 1958.
- E. Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen 1899-1969.
- F. Instructie voor het tellen van de bevolking in woningen en andere bewoonde ruimten, 1971.
- G. Huwelijksvruchtbaarheid, een cohortanalyse 1937-1971, 's-Gravenhage, 1974.
- H. Demographic key-figures for the Netherlands 1960-1972, 's-Gravenhage, 1974.
- I. Echtscheidingen in Nederland 1900-1974, 's-Gravenhage, 1976.